

TÜRKİYE'DE HANEHALKI BORÇLULUĞUNA İLİŞKİN GÜNCEL BİR DEĞERLENDİRME VE HANEHALKI BORÇLULUĞUNUN MUHTEMEL SONUÇLARI

 Başak Işıl ALPAR^a

Özet

Dünya genelinde artmakta olan hanehalkı borçluluğu Türkiye’de neoliberalizm, küreselleşme ve finansallaşma süreçlerine uyumlu olarak özellikle 2000’li yıllardan sonra yükselme eğilimine girmiştir. 2021 yılı itibariyle Türkiye’de “konut alımı ve konut masrafları dışında taksit ödemeleri veya borçları olanların” oranının ülke nüfusunun neredeyse üçte ikisine yaklaşmış olması, borçlandırılmış bir toplum yapısına işaret etmektedir. Sadece rakamlar üzerinden yapılan kıyaslamalar ülkelerin kendine özgü sosyo-ekonomik koşullarını karanlıkta bıraktığından, konuyla ilgili detayların literatür üzerinden incelenmesi önem arz etmektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı güncel ikincil veriler ve literatür taraması üzerinden Türkiye’de hanehalkı borçluluğunu incelemek, literatürde ağırlık arz eden konuları/boşlukları tespit etmek ve borçluluğun muhtemel sonuçlarını vurgulamaktır. Ulusal literatür taramasının sonuçlarına göre, ağırlıklı ele alınan konuların sosyo-ekonomik sınıflar düzeydeki değerlendirmelerle ilgili olduğu görülmektedir. Bununla birlikte dezavantajlı grupların borçluluğu ve hanehalkı borçluluğunun sonuçları konularında önemli bir boşluk olduğu tespit edilmiştir. Bu sebeple hanehalkı borçluluğunun emekçi kesimi de içeren özellikle orta ve düşük gelir grubundaki bireyler için geçerli olabilecek muhtemel sonuçları uluslararası literatür taramasıyla desteklenmiştir. Hanehalkı borçluluğunun sonuçlarının sadece ekonomik alan ile sınırlı kalmayıp borçluların bizzatlihi yaşamlarını ve toplumsal yapıyı da etkilemesi, sosyal politikacıların konuya yönelik ilgisinin artmasını gerektirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hanehalkı borçluluğu, Kredi, Düşük ve orta gelir grubu, Borçluluğun sonuçları, Türkiye.

A CURRENT ASSESSMENT OF HOUSEHOLD INDEBTEDNESS IN TÜRKİYE AND THE POSSIBLE CONSEQUENCES OF HOUSEHOLD INDEBTEDNESS

Abstract

Household indebtedness, which has been increasing all over the world, has tended to increase in Türkiye, especially after the 2000s, in line with the processes of neoliberalism, globalization, and financialization. The fact that the ratio of people who have installment payments or debts other than housing purchases and housing costs in Türkiye with the 2021 data, reached almost two-thirds of the country's population and

^a Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, basakalpar@istanbul.edu.tr

Makale Geliş Tarihi: 12.05.2022, Makale Kabul Tarihi: 09.09.2022

indicates an indebted society. It is important to examine the details of household indebtedness through the literature. Because the comparisons made only depending on numbers keep the unique socio-economic conditions of the countries in dark. Thus this study aims to examine household indebtedness in Türkiye through current secondary data and literature review, identify the major issues/gaps in the literature, and emphasize the possible consequences of indebtedness. According to the results of the national literature review, it is seen that the most discussed issues are related to the assessments at the level of socio-economic classes. However, it has been determined that there is a significant gap in the indebtedness of disadvantaged groups and the negative consequences of household indebtedness. Thus, the possible consequences of household indebtedness, which may be valid, especially for individuals in the middle and low-income groups, including the working class, are supported by an international literature review. The fact that the consequences of household indebtedness are not only limited to the economic area but also affect the lives of debtors, and the social structure, requires an increased interest of social politicians on the subject.

Keywords: Household indebtedness, Credit, Middle and low-income groups, Consequences of indebtedness, Türkiye.

Giriş

Günümüzde devletler ve şirketlerin borçluluğunun yanı sıra hanehalkı borçluluğu da dikkat çeken bir konu haline gelmiştir. Nitekim her ne kadar bazen bir kesime işaret etmek için kullanılsa da, ekonomik verilerde bireylerden ve topluca hanehalklarından “sektör” olarak bahsedilmektedir (International Monetary Fund [IMF], 2017, p. 57). Ancak sınırlı mali güçleri ve borçlanmanın muhtelif sonuçları itibariyle hanehalkları, borçlanmaya konu olan devletler ve şirketler gibi diğer birimlerden ayrı bir kategori olarak varlık göstermektedir.

Finansal liberalizasyon sürecinde kapitalizmin ağırlık merkezinin üretimden finans alanına kayması ve reel ekonominin yeterince desteklenmemesi; emek talebini, istihdam imkânlarını ve dolayısıyla ücretleri etkileyen bir unsur olmuştur. Sosyal hakların kısılması, gelir ve refah düzeyinde azalmalar da bu değişime eşlik etmiştir (Kozanoğlu, 2011, s. 54). Hanehalkı borçluluğunun veya kredi yükümlülüklerini yerine getirememesi veya getiremeyecek olma şeklinde tanımlanan “aşırı borçluluğun” (Swartz, 2012, p. 10101) sebepleri; yetersiz gelir ve harcama düzeyi, hanehalkı ihtiyaçlarının temininin giderek daha çok hane dışı kaynaklara bağımlı hale gelmesi, işgücü piyasası koşulları (emekçilerin düşük ücret düzeyi, asgari ücret, kısa vadeli, güvencesiz istihdam) (Dearden et al., 2010, p. 6, 18), işten çıkarılma, hane gelirindeki ani ve sürekli kayıplar (Ben-Galim ve Lanning, 2010, p. 8), satın alma gücünün azalması (İçke vd., 2012, s. 12) ve kamu hizmetlerinin yeterli ya da erişilebilir olmaması sebebiyle refah devletinin eksikliklerinin hane adına telafi edilmesi gerekliliği (Çetin, 2013, s. 317; Lavinias et al., 2022, p. 12) ve benzeri ekonomik gerekçelere dayanabileceği gibi; finansal içerme politikaları (bkz. Dev, 2006, p. 4310) ve kredi kullanımının bir norm haline gelmesi (Dearden et al., 2010, p. 4) gibi dış unsurların bireyler üzerindeki etkileri ile de gerekçelendirilebilmektedir. Birikim için harcanacak zamanın peşinen kullanılarak tek seferde satın alınması mümkün olmayan konut, taşıt gibi sahipliklerin elde edilmesi gerekliliği (Eroğlu & Kılıç, 2018, para. 1) ve hanehalklarının ellerindeki paranın değerini ve satın alma gücünü muhafaza etme isteği de zaman zaman bireyleri borçlanma davranışına iten sebeplerin

diğerleridir. Ayrıca demografik faktörler ve sağlık faktörleri ile sosyal sermayeye dair faktörler de bu bağlamda değerlendirilmektedir (Dearden et al., 2010, p. 18). Söz konusu durumlar özellikle yoksullar arasında bitmeyen bir borçlanma döngüsünün başlangıcını oluşturmaktadır (Balasubramanian, 2021, p. 1). Borçluluğun bir tercihten ziyade, hayatın öngörülemez unsurlarından veya zorunluluktan kaynaklandığına dair veriler de çalışmalarda sıklıkla ortaya konmaktadır (Walker, 2012, p. 49).

Türkiye’de hanehalkı borçluluğunu ve genel anlamda hanehalkı borçluluğunun özellikle orta ve alt gelir grubundan bireyler için ortak olabilecek muhtemel sonuçlarını değerlendirmeyi amaçlayan bu çalışmanın ilk bölümünde Türkiye’de hanehalkı borçluluğu bazı göstergeler üzerinden ele alınacaktır. Bu göstergeler; hanehalkı borçlarının toplam krediler içindeki payı, hanehalkı yükümlülüklerinin hane gelirine oranı, tüketimin Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) içindeki payı, hanehalkı borçlarının GSYİH’ye oranı, tüketici kredileri (konut, taşıt, ihtiyaç) ve bireysel kredi kartlarının tüm krediler içerisindeki payları ve tutarları, “konut alımı ve konut masrafları dışında taksit ödemeleri veya borçları olanların” kurumsal nüfus dışındaki ülke nüfusuna oranı ve borç ödemelerinin hanehalklarına getirdiği mali yükün derecesine dair göstergeler, tahsili gecikmiş alacakların toplam kredilere oranı ve takipteki tüketici kredilerinin tutarı ile yaşam memnuniyeti anketlerinde konu edilen muhtelif nüfus gruplarının son bir yılda borçlanma oranları olarak sınıflandırılabilir.

Söz konusu veriler üzerinden genel bazı değerlendirmeler yapmak mümkün olmakla birlikte, özellikle Türkiye’de hanehalkı borçluluğu konusunda gerçekleştirilen nicel ve nitel çalışmalar daha detaylı veriler sunmaktadır. Zira yalnızca sayısal veriler üzerinden gerçekleştirilecek değerlendirmeler, ülkelerin kendine özgü sosyo-ekonomik koşullarını açıklamak için yetersiz kalmaktadır. Türkiye’nin kendine özgü sosyo-ekonomik koşullarını daha görünür kılmak amacıyla çalışmanın ikinci bölümünde Türkiye’de hanehalkı borçluluğuna yönelik veriler sunan literatür taramasına yer verilecektir. Literatür taramasının bir diğer amacı da hanehalkı borçluluğuna dair literatürün hangi konulara yoğunlaştığının ve hangi konularda boşluklar olduğunun tespitidir. Borçlanma konusunu finansal bağlamıyla ele alan çalışmaların yoğunluğuna karşın; borçluları merkeze alan bir yaklaşıma sahip çalışmalar ulusal literatürde oldukça sınırlıdır. Dolayısıyla Türkiye’de hanehalkı borçluluğunu anlamak ve anlamlandırmak için ikincil veriler ile ulusal düzeyde veriler sunan literatürün bir arada ele alınması bir gereklilik arz etmektedir.

Hanehalkı borçluluğu bütüncül açıdan değerlendirildiğinde kapitalist sermaye birikim süreçlerini de göz önüne almak gerekmektedir. Marksist bakış açısına göre, kredi de özel bir para biçimidir ve paraya benzer yanlısalar oluşturmakta ve güce dair sosyal işlevler üstlenmektedir. Ancak kredi, kapitalistler tarafından üretilen bir para biçimi olması sebebiyle, paranın aksine sermaye birikimi dinamiklerindeki çelişkileri devralmaya hizmet etmektedir. Diğer bir ifade ile düşük gelir grupları için yüksek faizli kredi imkânlarının genişletilmesi, 1990’lı yıllardan itibaren kapitalistler tarafından aşırı birikimin gerilimlerini kontrol etmek için kullanılan baskın bir strateji olmuştur. Soederberg (2014) bu durumu “kredi-kaynaklı birikim” (*credit-led accumulation*) olarak adlandırmaktadır (p. 27). Kredi sisteminin özünde Marks’ın vurguladığı zenginler ve yoksullar arasındaki eşitsizlik ile ekonomik oynaklığın ötesine geçen Marks’ın kapitalist gelişme analiziyle uyumlu olan riskin metalaştırılması süreci de yer almaktadır (Bryan et al., 2009, p. 459). Söz konusu risk, gelecek zaman ve emek üzerindeki

denetim ile izah edilebilir. Nitekim kapitalist birikim süreci hanehalkı borçluluğu üzerinden kazanç sağlamaya devam ederken; tercihen veya maddi zorunluluklar sebebiyle borçlanan hanehalklarının borçlanmanın sonuçları ile baş etmede dayanışmadan yoksun bir biçimde yalnız başlarına kaldıkları (Demirtaş, 2018, s. 42) görülmektedir. Diğer bir ifade ile devlet ve şirketlerin maddi gücü ve olanakları ile hanehalklarının maddi gücü ve olanaklarını aynı kefedede değerlendirmek mümkün değildir. Ayrıca Veblen’in ortaya koyduğu gösterişçi tüketim davranışının yapısal analizinde, post-modern toplumlarda orta sınıfın ve kitlelerin kendini ifade ve sosyal uyum güdüsüyle (Chaudhuri & Majumdar, 2006, p. 3) borçlanarak bu davranışa yöneldikleri görülmektedir.

Bu bağlamda emekçi kesimi de içeren özellikle orta ve düşük gelir grubundaki hanehalkları açısından borçluluk pek çok olumsuz sonucu beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla çalışmanın üçüncü bölümünde hanehalkı borçluluğunun borçluları etkileyebilecek muhtemel sonuçları ulusal literatürdeki boşluk sebebiyle uluslararası literatür ile desteklenerek ele alınacaktır.

A. GÜNCEL VERİLERLE TÜRKİYE’DE HANEHALKI BORÇLULUĞU

Kapitalizmin ekonomik ve sosyal bir sistem olarak (bkz. Milios, 2018) dünya üzerinde yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan küresel sistem; sermaye hareketlerinin serbestliği ile kapitalizmin önceki aşamalarından ayrılmaktadır. Nitekim krediler de bir kısıtlamaya tabi olmayan serbest sermaye hareketliliği içinde değerlendirilmektedir (Eğilmez, 2020, ss. 161–162). Türkiye ise “*kapitalizmin neo-liberal laboratu[v]arlarından biri*” olarak değerlendirilmektedir (Köse & Bahçe, 2012, s. 410). Bu süreçte devletlerin dolaylı gelir olarak değerlendirilebilecek sağlık, eğitim ve sosyal güvenlik gibi faaliyet kalemlerindeki ağırlığının kaybolması, daha fazla bireyi finansal alana çekmiş ve hanehalkı borçluluğu artmıştır (Üzar, 2017, s. 103). Hanehalkı kredisi, merkez bankaları hariç (yerli ve yabancı sermayeli, özel ve kamuya ait olan) ticari bankalar ve diğer mevduat bankaları tarafından hanelere verilen kredileri ifade etmektedir (The Global Economy, 2022). Bu kredileri kullanan birey ve hanehalkları ise borçlandırılmış bireyler ve hanehalklarını temsil etmektedir. Türkiye’de tüketici kredilerinin ortaya çıkışı 1970’li yılların sonunda gerçekleşmişse de yaygınlaşması için yaklaşık 20 yıl geçmesi gerekmiştir (Karakaya, 2021, s. 8). Türkiye’de 1970’lerde sermaye birikiminin tıkanmaya başlaması, uluslararası dinamiklere uygun bir biçimde finansal serbestleşme politikalarının hayata geçirilmesine yol açmıştır. Bu sebeple özellikle 1980’lerden sonra hem devletler hem de şirketler ve hanehalkları giderek borçlanmış ve borç çevrimine bağımlı hale gelmişlerdir (Bedirhanoğlu vd., 2017, s. 14). Keza reel ekonomi tarafından şekillendirilen ve aynı zamanda reel ekonomiyi şekillendiren finansallaşmanın reel ekonomiyi destekleyen niteliği de değişime uğramıştır (Orhangazi, 2011, p. 143). Türkiye’de 32 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname (1989) ile serbestleşen sermaye hareketleri, finansal liberalizasyon sürecine doğru atılan bir adım olmuştur (Kozanoğlu, 2011, s. 13). Ayrıca 2009 tarihinde 15082 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile hem döviz geliri olmayan şirketlerin Türkiye’deki bankalardan dövizle kredi kullanmalarının yolu açılmış hem de döviz geliri olan şirketlerin 18 ayla sınırlanan dövizle veya dövize endeksli borçlanmalarında 18 ay vade şartı kaldırılmıştır (bkz. Kılınç, t.y., s. 3). Bu süreçte sermayenin finansal sektöre kaymasıyla birlikte reel kesimde durgunluk ve dolayısıyla işsizlik meydana gelmiş, azalan emek payına mukabil GSYİH içindeki sermaye payı artmış ve sermaye birikiminin yapısı değişmeye başlamıştır (Tunalı & Özdemir, 2017, s.

57). Nitekim kredilere bağlı hanehalkı borçluluğunun Türkiye’de kuvvetli bir biçimde gündeme gelmesi ise 2000’li yıllarla birlikte gerçekleşmiştir.

2000’li yıllarla birlikte borçlanma ülkeye sıcak para çekilmesi için kullanılmış ve her kesim için “istikrar” ortak bir payda sunmaya başlamıştır. Nitekim 2008 krizi, krize eğilimi olan istikrarın sürdürülmesine fırsat sunmuştur (Bedirhanoğlu vd., 2017, s. 14). Kahraman (2017), 2001 yılı sonrasında Türkiye’de “devletin tüketici kredisi piyasalarına müdahale süreçlerini” incelediği çalışmasında; müdahalenin bir yandan finansallaşmaya dayanan ekonomik büyümeyi sürdürmek, diğer yandan borca dayanarak büyümedeki artış sonucu ortaya çıkan sorunları sınırlayarak büyümeye kontrollü bir istikamet çizme yönünde olduğunu tespit etmiştir (pp. vi–vii). İmer-Ertunga (2017) finansal gelişme ile hanehalkı borçluluğunun Türkiye’nin de yer aldığı G-20 ülkelerinden on üçünün ekonomik büyümesi üzerindeki etkisini incelediği çalışmasında, hanehalklarının ödeme güçlerinden daha fazla finansal yükümlülük altına girdiğini ve hanehalkı kaynaklarının ticaret ve üretimden finansal kaynaklara yönelmesinin ülkelerin ekonomik büyümesinde olumlu yönde etkili olduğunu tespit etmiştir (s. 85).

Borçlanmadaki sorumluluk ve finansal tüketimdeki bilinçli davranış 2008 finansal krizi sonrasında evrilmeye başlamıştır. Nitekim 2010 yılında özellikle Yunanistan ve diğer Avrupa ülkelerinin borç çevirme sorunları artarken; Türkiye’de ise yüksek meblağlı sermaye girişleri, aktörlerin çok ucuza yeni kredilere erişimini artırmıştır (Güngen, 2021, s. 124). Güngen’e (2017) göre, Türkiye’de 2014 yılından itibaren “finansal tabana yayılma politikaları” uygulanmaktadır. Bu şekilde finansallaşma bağlamında halkın finansal sisteme erişiminin önündeki engeller kaldırılmaktadır. Nitekim Hazine Müsteşarlığının 2014-2018 yıllarını kapsayan strateji planında finansal ürün çeşitliliğinin artırılması ile bağlantılı olarak “finansal tabana yayılma stratejisinin oluşturulması” ifadesi yer almıştır (Güngen, 2021, ss. 26–27). Bu bağlamda gelir yetersizliğinin temel ihtiyaçların giderek artan oranda borçlanarak karşılanmasına sebep olması; finansal tabana yayılma politikalarının hanehalklarını değil, devleti ve finansal sistemi desteklediğinin bir göstergesi olarak yorumlanmaktadır (Güngen, 2017).

Türkiye özelinde birbirini tetikleyen süreçler olarak sanayileşme, kentleşme, modernleşme, kurumsallaşma ve seküler yaklaşımların yükselmesiyle, faize yönelik dini, toplumsal ve hukuki mesafe azalmış ya da ortadan kalkmıştır (Karakaya, 2021, s. 8). Söz konusu süreçler dayanışma kültürünü zayıflatmış, bireysel ilişkiler yavaş yavaş yerini Batı dünyasındaki gibi kurumsal ilişkilere bırakmaya başlamıştır. Ekonomik, bireysel ve sosyal tercihlerin ya da ihtiyaçların yanı sıra bireysel ve kurumsal ilişkilerdeki bu dönüşüm de borçlanma davranışı üzerinde etkili olmuştur. Finans kuruluşları ve bireyler arasındaki kredi işlemlerine yönelik genişleyen hukuki zeminde; bireysel ilişkiler kapsamında borç alırken yaşanan damgalanma endişesi ve mahcubiyet (Karakaya, 2021, s. 8) kredi veren kurumsal yapıların artmasıyla kaybolmuştur. Nitekim günümüzde kurumsal olmayan geleneksel borçlanma biçimleri “kayıt dışı borç” olarak adlandırılmaktadır (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions [EUROFOUND], 2017, p. 35).

Türkiye’de yükselen bireysel/hanehalkı borçluluğuna bir sınır koymak amacıyla bazı düzenlemeler de gerçekleştirilmiştir. Banka ve Kredi Kartları Kanunu’nun 9. Maddesi, kredi kartı limitinin bireyin aylık veya yıllık ortalama geliri, diğer kuruluşlar tarafından bireye tahsis edilen kredi kartı limiti ve diğer bazı göstergelere dayanarak kredi kartlarına bir limit belirlenmesini zorunlu

kılmaktadır. İlgili maddede ayrıca kart hamillerinin talebi olmaksızın kart limitinin artırılması yasaklanmıştır. 9. maddenin 2. fıkrasında “... bir gerçek kişinin sahip olduğu tüm kredi kartları için tanınacak toplam kredi kartları limiti, ilk yıl için, ilgilinin aylık ortalama net gelirinin iki katını, ikinci yıl için ise, dört katını aşamaz” ibaresi yer almaktadır (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, 2006). Banka Kartları ve Kredi Kartları Hakkında Yönetmelik’te ise kredi kartı talebinde bulunan bireylerin sosyo-ekonomik durumu, ortalama geliri, diğer kart çıkaran kuruluşlarca ilgili kişilere tahsis edilen kredi kartı limiti başta olmak üzere bir dizi bilgilerin dikkate alınarak değerlendirme yapılması zorunlu tutulmuştur. Dolayısıyla kredi limitleri; ortalama gelir, beyan, (eğitim düzeyi, yaş, sosyal statü gibi verilerle) ödeme gücünün değerlendirilmesi ve teyit üzerinden belirlenmektedir. Yönetmelikte periyodik limit artırımını belirli şartlara bağlanmıştır. Bu çerçevede toplam kredi kartı limiti yine kart hamilinin gelirinin dört katı ile sınırlandırılmıştır (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, 2007).

Söz konusu kısıtlamalara karşın bireysel/hanehalkı borçlarının toplam krediler içindeki payı azımsanacak düzeyde değildir. Nitekim gelişmiş ekonomilerde hanehalkı kredileri günümüz dünyasında banka kredilerinin önemli bir bileşenidir (The Global Economy, 2022). Aralık 2021 itibariyle Türkiye’de toplam krediler içinde ticari ve kurumsal kredilerin payı %58 (2.840 milyar TL), KOBİ kredilerinin payı %22 (1.074 milyar TL) iken kredi kartları da dâhil olmak üzere tüketici kredilerinin payı %20’dir (987 milyar TL) (Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu [BDDK], 2021, s. 10-11).

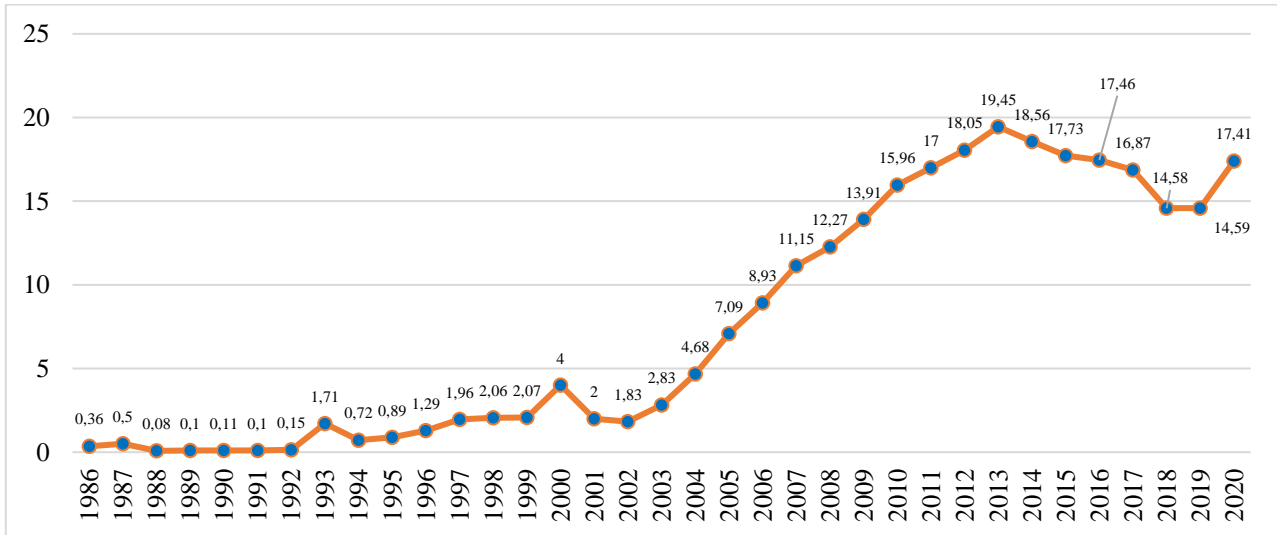
Hanehalkı borçluluğunun hane gelirine oranı da önemli bir veri sunmaktadır. 2003 yılında hanehalkı borcunun hanehalkı gelirine oranı %7,5 olup bu oran her geçen yıl artmıştır. Sırasıyla 2004 yılında %12,9, 2005 yılında %20,9 (Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB], 2006, s. 11), 2006 yılında %25,1, 2007 yılında %29,5 (Ersel, 2008) olan oran 2010 yılından sonra %43 ile %53 arasında değişmiştir. 2020 yılı 4. çeyreğinde %52 (TCMB, 2020, s. 9), 2021 yılı 3. çeyreğinde %45 (TCMB, 2021, s. 9) olarak gerçekleşmiştir. Nitekim günümüzde hanehalkı yükümlülükleri hane gelirlerinin yaklaşık yarısını oluşturmaktadır.

2002-2017 yılları arasında borçların bireyselleşmesi/özelleşmesi ve kredi genişlemesiyle birlikte hanehalkı yükümlülükleri 84 kat artarken, özel sektör yükümlülükleri 11 kat artmıştır. Dolayısıyla devlet dışında kalan ilgili aktörlerin yükümlülüklerinin GSYİH’ye oranı hızla yükselmiştir (Karataş, 2018, s. 269). Uluslararası Finans Enstitüsü’nün (IIF) Raporuna göre, 2019 yılının üçüncü çeyreğinde küresel hanehalkı borcu, toplam Gayri Safi Hasılanın %60’ına denk gelmektedir. Hanehalkı borçlarına 2007 yılından sonra 12 trilyon dolar eklenmiş ve 2019 yılı üçüncü çeyreği itibariyle hanehalkı borçluluğu 47 trilyon dolar ile tarihteki en yüksek düzeye ulaşmıştır. Raporla, COVID-19 krizinin geçici nitelikte bile olsa “iş kayıpları” sebebiyle hanehalkı borç yükünün daha da artacağı belirtilmektedir. Borçlu hanehalklarının ihtiyat kapsamında masraflarını azaltması ise özel tüketimin ağırlıklı olduğu ekonomiler için büyümeyi baskılayacak bir unsur olarak değerlendirilmektedir (aktaran Gönültaş, 2020, para. 1, 10).

Türkiye’de tüketim, GSYİH içinde yüksek bir paya sahiptir ve bu durum bireysel kredi kullanımına da tesir etmektedir (Kılınç & Karaoğlu, 2014, s. 13). Nitekim hanehalkı tüketim harcamalarının GSYİH içindeki payı 2020 yılında %56,4 (Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2021b), 2021 yılında %55,1 (TÜİK, 2022b) olarak gerçekleşmiştir. Türkiye’de hanehalkı borçluluğunun GSYİH’ye oranı

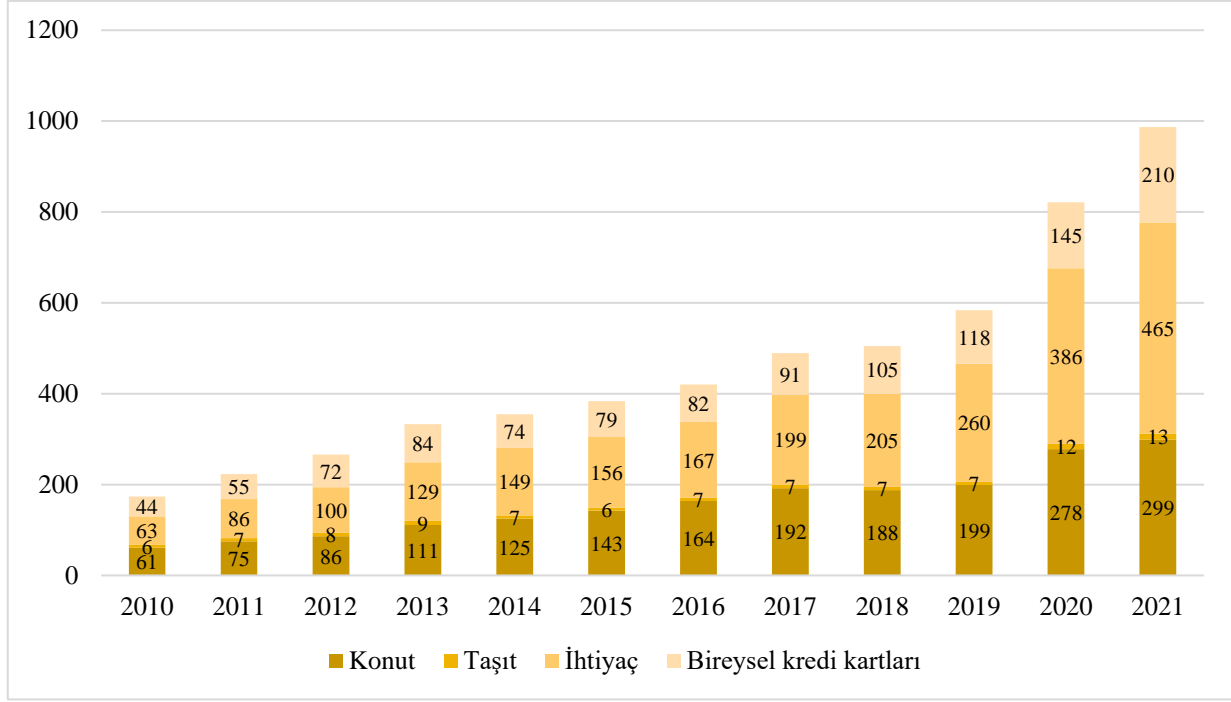
pek çok ülkeye göre düşüktür. Ancak bu kıyaslama ülkelerin kendine has sosyo-ekonomik koşulları ve vatandaşların borçlanma amaçları ile birlikte değerlendirilmelidir. Net harcanabilir gelirin yüzdesine göre en yüksek hanehalkı borçluluğuna sahip olan ülkelerden ilk 3 sıradakiler Danimarka (%259), Norveç (%246) ve Hollanda'dır (%230). Diğer bazı ülkeler için ilgili veri yaklaşık olarak şu şekildedir; Kanada (%177), Birleşik Krallık (%148), Japonya (%115), Amerika (%101), Almanya (%99), Yunanistan (%98), Rusya (%37) (Organisation for Economic Co-operation and Development [OECD], 2022) Türkiye'de tüm borçlanma araçları dâhil hanehalkı borç yükümlülükleri toplamının GSYİH içindeki payı 1986-2002 yılları arasında görece sabit bir seyir izlerken; 2002-2013 yılları arasında sürekli artmış ve 2020 yılında %17,41 olarak gerçekleşmiştir. 2020 yılındaki hanehalkı borç yükümlülükleri, 1986 yılındaki hanehalkı borç yükümlülüklerinin yaklaşık 48 katına ulaşmıştır. (Grafik 1).

Önceleri "tüketim kredisi" (*crédit à la consommation*) olarak kullanılan kavram, Anglo Saksonlar tarafından getirilen bir nüans farkı ile "tüketici kredisi" (*credito al consumo*) şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Zira tüketici kredisi kavramı, tüketim kredisi kavramından farklı olarak tüketim için kredi fikrini içermemekte, daha çok tüketici için sunulan bir kredi izlenimini vermektedir (Gelpi & Julien-Labruyère, 2000, pp. xi-xii). Nitekim kavram, verimsizlik ve israfı andırması sebebiyle tevil edilmiştir. Türkiye'de bireysel ya da hanehalkı borçluluğu ise "ihtiyaç kredisi" adı altında kabul edilebilir bir zemine oturtulmuştur (Karakaya, 2021, s. 9). Türkiye'de 2010-2021 yılları arasında tüketici kredileri (konut, taşıt, ihtiyaç) ve bireysel kredi kartlarının tutarı içinde her yılda en yüksek tutara sahip olan kredi türü, ihtiyaç kredisi olmuştur. 2021 yılı itibariyle ihtiyaç kredilerinin tutarı 465 Milyar TL olarak gerçekleşmiştir. 2010-2021 yılları arasında ihtiyaç kredileri yaklaşık 7,4 kat artarken, bireysel kredi kartı harcamaları yaklaşık 4,8 kat, konut kredileri ise yaklaşık 4,9 kat artmıştır (Grafik 2). 2021 yılı itibariyle, bireysel krediler içinde ihtiyaç kredileri %47, konut kredileri %30, kredi kartları %21 ve taşıt kredileri %2 pay almıştır (BDDK, 2021, s. 13).

Grafik 1. Türkiye'de Hanehalkı Borç Yükümlülükleri (Borç, Kredi ve Borçlanma Senetleri) Toplamının GSYİH İçindeki Payı (1986-2020) (%)

Kaynak: International Monetary Fund, 2021.

Grafik 2. Türkiye’de Tüketici Kredileri ve Bireysel Kredi Kartlarının Tutarı (2010-2021) (Milyar TL)

Kaynak: Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, 2017.

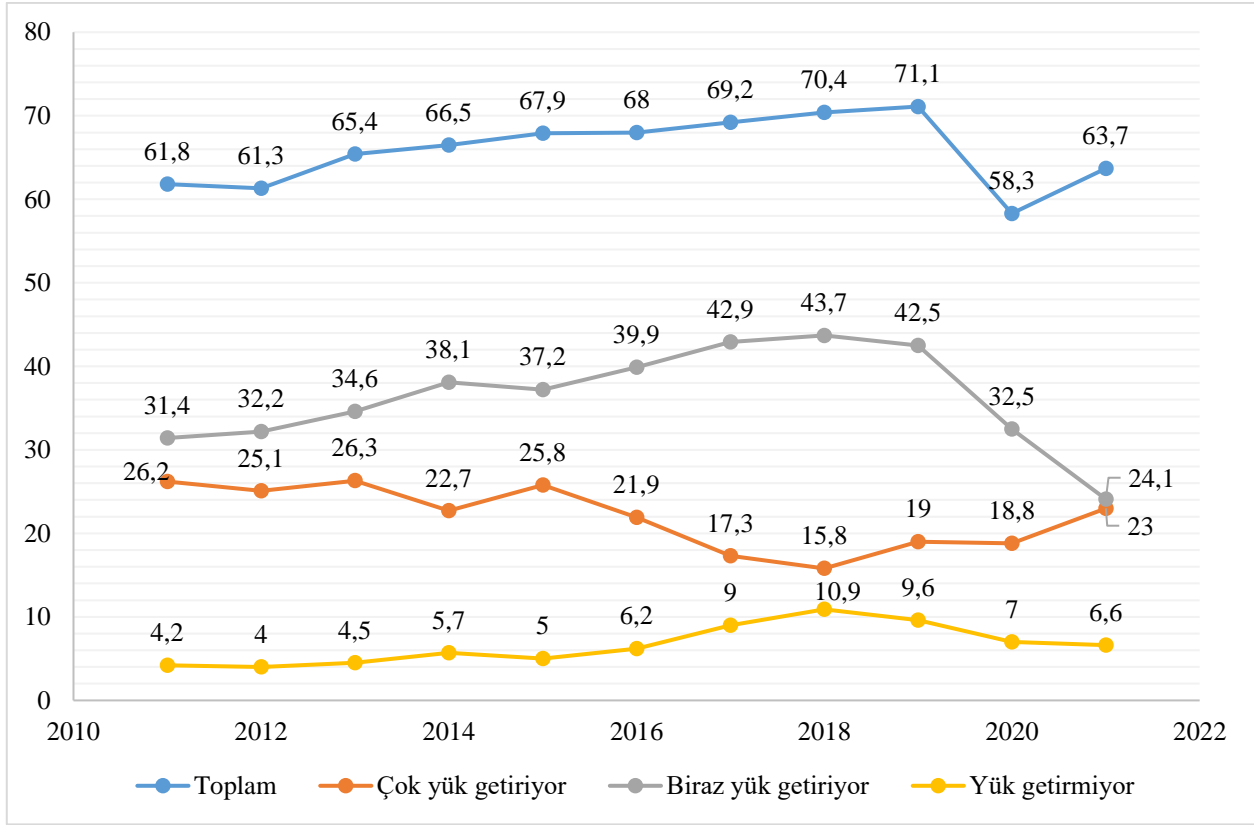
Belirtilen verilerin yanı sıra Türkiye Kamu-Sen Ar-Ge Merkezi’nin (2014) Türkiye’nin 81 ilinde 6.606 kamu çalışanı ile gerçekleştirdiği çalışmanın sonuçları da oldukça önemli veriler sunmaktadır. “Memurların Borçlanma ve Borç Yapıları” konulu araştırmada; memurların %97’sinin her ay düzenli bir biçimde borç ödediği tespit edilmiştir. Araştırmada memurların giderlerinin gelirlerini aşmakta olduğu ve özellikle alt ve üst gelir gruplarında harcamaların kazançları aştığı belirtilmektedir. Ayrıca harcama kalemleri arasında başı çekenlerin kira, konut, gıda ve eğitim harcamaları olduğu, zorunlu harcamalar için ise giyim ve sosyal harcamalardan tasarruf edildiği belirtilmektedir. Araştırmaya katılan memurların %31,2’sinin (kredi kartı, banka kredisi, senet karşılığı veya şahsi borç olmak üzere) en az iki farklı kaynaktan borç almış olması da araştırma kapsamında ulaşılan bir diğer sonuçtur. Araştırma sonuçlarına göre kamu görevlilerinin %21,1’i uzun vadeli borçlarını yalnızca kredi kartı üzerinden; %45,4’ü ise yalnızca banka kredisi üzerinden gerçekleştirmektedirler. Yine kamu görevlilerinin %26,8’i bireysel ihtiyaçlar, %19,3’ü araba, %17,2’si konut edinimi sebebiyle borçlanmışlardır. Borçlanmada birden çok sebebi olanların oranı ise %34,5’tir. Memurların beşte birinin borcunun 50.000 TL’den fazla olduğu belirtilmektedir. Ankete iştirak eden kamu görevlilerinden bir yıldan az vadeli borcu olanlar %12; 1-5 yıl vadeli borcu olanlar %62,8; 5-10 yıl vadeli borcu olanlar %21,4 ve 10 yıldan uzun vadeli borcu olanlar ise %3,8 olarak tespit edilmiştir. Katılımcıların %60,2’si son üç yıl içinde borcunu ödeyememe sorunuyla karşılaşmış, bu kişilerin %54,8’i muhtelif yaptırımlarla karşı karşıya gelmişlerdir. Yaptırımların dağılımı; %35,8 oranında cezai faiz ödemesi, %7,2 oranında banka hesabına bloke konulması, %5,7 oranında yasal yaptırım, %6 oranında ise haciz işlemi şeklindedir. Yine Türkiye Kamu-Sen Ar-Ge Merkezi’nin (2016), Türkiye Bankalar Birliği (TBB) Risk Merkezi’nin 2016 yılı verileri üzerinden gerçekleştirdiği

araştırmada, dakikada yedi vatandaşın borcunu ödeyemeyerek borç batağına saplandığı ve yasal süreçlerle karşı karşıya kaldığı belirtilmektedir.

Türkiye’de borç ilişkisine girmeden yaşamını sürdürebilen kesim toplumun yarısından daha azdır (Özkoç & Üçdoğruk, 2008, s. 49). Nitekim Türkiye’de “konut alımı ve konut masrafları dışında taksit ödemeleri veya borçları olanların oranı” 2019 yılında %71,1; 2020 yılında %58,3; 2021 yılında ise %63,7 olarak gerçekleşmiştir. Taksit ödemeleri ve borçların bireylere/hanehalklarına getirdiği mali yükün derecesi de oldukça önemlidir. TÜİK verilerine göre taksit ödemeleri ve borçların getirdiği yükü “çok” olarak tanımlayanların oranı 2011 yılında %26,2 iken 2021 yılında %23’tür. İlgili yükü “biraz” olarak tanımlayanların oranı ise 2021 yılı itibariyle %24,1’dir (Grafik 3).

TÜİK verilerinde mali yükün derecesinin yüzdelik pay üzerinden değil borçluların toplam oranı üzerinden verilmesi borç yükü altında zorlanan bireylerin oranının düşük olarak algılanmasına sebep olmaktadır. Grafik 3’te görülen paylar yüzdeye vurulduğunda -taksit ödemeleri veya borçları olanlar 100 birim alındığında- ise taksit ödemeleri ve borçların getirdiği yükü “çok” olarak tanımlayanların oranı 2021 yılında tüm borçluların %42,8’ini temsil etmektedir. Taksit ödemeleri ve borçların getirdiği yükü “biraz” olarak tanımlayanların oranı 2021 yılında tüm borçluların %44,9’unu temsil etmektedir. Diğer bir ifade ile 2021 yılında “konut alımı ve konut masrafları dışında taksit ödemeleri veya borçları olanların” %87,7’si üzerlerindeki mali yükü “çok” ya da “biraz” olarak tanımlamaktadır.

Bu mali yükün reel sektörün güçlü olduğu, istihdamın görece istikrar arz ettiği ülkelerdeki borçlular ile finansal sektör karşısında reel sektörün gücünü kaybettiği ve yapısal işsizlik sorunu ile mücadele eden ülkelerdeki borçlular üzerindeki etkileri aynı olmayacaktır. Benzer şekilde yaşam maliyetlerine göre de hanehalkı borçluluğu ülkeler ve bölgeler düzeyinde farklılaşabilir. Bu bağlamda ülkeler arasında farklılaşan borçluluk düzeyi de net bir gösterge sunmamaktadır. Zira borçluluğun miktarından öte yaşam kalitesi bakımından bireyin üzerinde oluşturduğu zorlayıcı etkiler daha önemli görünmektedir. Bu bağlamda sadece rakamlar üzerinden yapılan kıyaslamaların ülkelerin kendine özgü sosyo-ekonomik koşullarının üstünü örttüğünü ettiğini ifade etmek mümkündür.

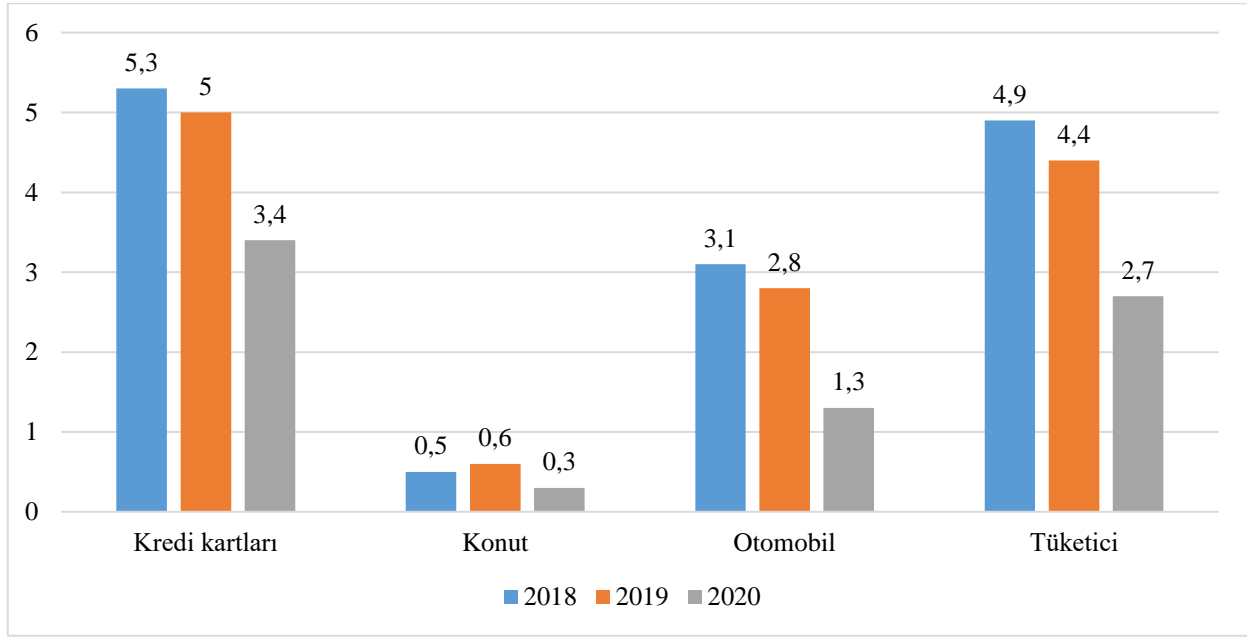
Grafik 3. Türkiye’de Konut Alımı ve Konut Masrafları Dışında Taksit Ödemeleri veya Borçları Olanların Oranı ve Borç Ödemelerinin Getirdiği Yükün Derecesi (2011-2021) (%)

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu. (2012); (2013); (2014); (2015); (2016); (2017); (2018); (2019); (2020); (2021a); (2022a). Gelir ve yaşam koşulları araştırması.

Aşırı borçlanma neticesinde hanehalkı ya da reel sektör düzeyinde temerrüt oranları artmakta, kredi faizlerinin yükselmesi ile birlikte borçlular yeniden borçlanma (borcu borç ile kapatma) mecburiyetinde kalmakta ve hanehalklarının üzerindeki mali yük artmaktadır (Eroğlu & Kılıç, 2018, para. 1). Bu bağlamda borçluluğun bir diğer göstergesi olan tahsili gecikmiş alacakların toplam kredilere oranı ise kredi kartları ve tüketici kredilerinde, konut ve otomobil kredilerine göre daha yüksektir (Grafik 4). Takipteki tüketici kredileri ve kredi kartlarının brüt tutarı 2021 yılı itibariyle 24 milyar TL’dir (BDDK, 2021, s. 14). 2010 yılında 7 milyar TL olan bu tutar, 2016 yılına kadar sürekli artmış ve 2016 yılında 19 milyar TL’yi bulmuştur (BDDK, 2017, s. 14). 2017 yılında 18 milyar TL olan takipteki tüketici kredileri ve kredi kartlarının tutarı, 2019’da 20 milyar TL’ye 2021’de ise 24 milyar TL’ye yükselmiştir (BDDK, 2021, s. 14).

Sermaye akımlarının istikrarsızlaşması, rekabet ağlarına takılan insanların yaşamlarını daha endişeli, daha savunmacı ve daha gerilimli kılmaktadır (Dienst, 2015, s. 8). Bu bağlamda borçluluk, yaşam kalitesi ya da yaşam memnuniyeti araştırmalarında da konu edilen bir gösterge konumundadır (EUROFOUND, 2012). Örneğin 2016 tarihli Avrupa Yaşam Kalitesi Anketi sonuçlarına göre bireylerin

gelir düzeyleri ne kadar düşük ise borç ödemeyi geciktirme oranı da o kadar yüksektir (EUROFOUND, 2017, p. 36). Borçluluk, TÜİK Yaşam Memnuniyeti Anketlerinde de konu edilmektedir. Türkiye’de muhtelif nüfus gruplarının son bir yıl içindeki borçlanma oranları bir gösterge olarak ele alınmaktadır. 2021 verilerine göre Türkiye’de çalışan nüfusun %45,13’ü son bir yılda borçlanmıştır. Bu oran çalışmayıp iş ile ilgisi sürenler için %50,17’dir. Eğitim öğretimde olanlar, ev işleriyle meşgul olanlar ya da engelli, hasta ve yaşlıların son bir yılda borçlanma oranları belirgin bir biçimde daha düşüktür (TÜİK Merkezi Dağıtım Sistemi [MDS], 2022). Bu bağlamda çalışanlar, çalışmayıp iş ile ilgisi sürenler ve irad sahipleri gibi düzenli gelir elde edenler veya gelir beklentisi olanlar diğer gruplara göre daha fazla borçlanmışlardır (Grafik 5).

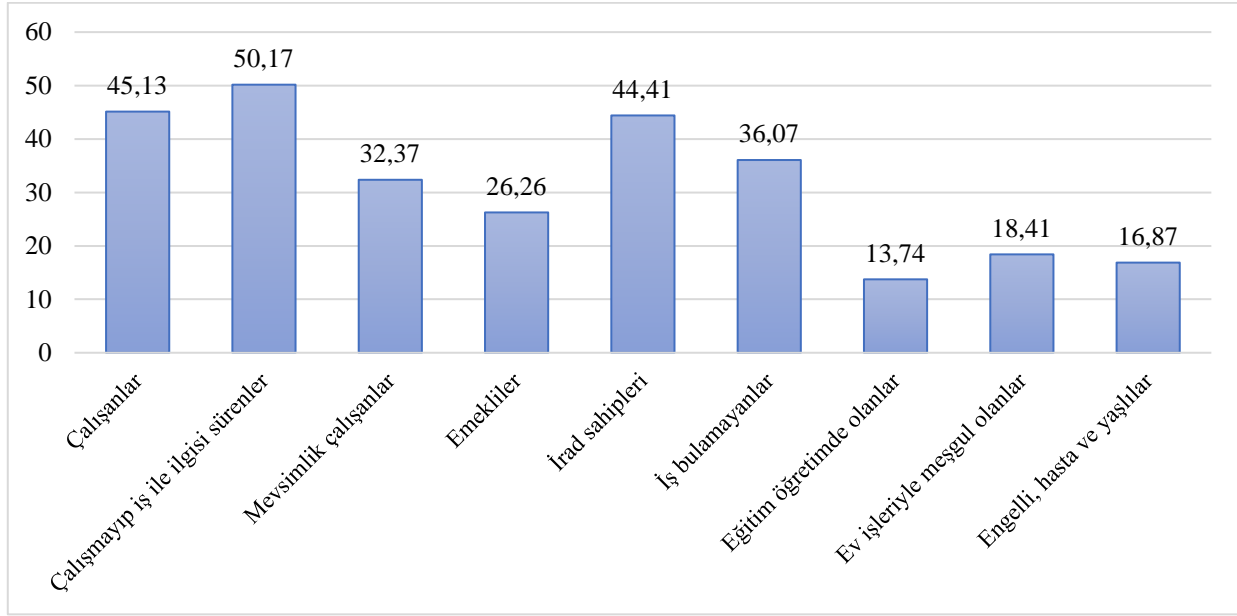

Grafik 4. Tahsili Gecikmiş Alacakların Toplam Kredilere Oranı (2018-2020) (%)

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği [TBB], 2021.

Nüfus gruplarına göre sınıflandırmanın yanı sıra bazı demografik göstergelere göre (cinsiyet yaş, eğitim ve hanehalkı geliri) “son bir yıl içinde borçlanma” verilerini değerlendirmek de faydalı olacaktır. TÜİK Yaşam Memnuniyeti verilerine göre 2021 yılında “son bir yılda borçlanma oranı” %32,4 olarak gerçekleşmiştir. İlgili oran 2009-2021 yılları arasında %32,3 ile %38,6 arasında değişmiştir (TÜİK MDS, 2022). Cinsiyete göre değerlendirildiğinde 2009-2021 arasında erkeklerin “son bir yılda borçlanma oranları” en çok %49,69 ile en az %41,42 arasında değişmiştir. Son 12 yıllık verilere göre erkeklerin son bir yılda borçlanma oranı ortalaması %45,47’dir. 2021 yılı itibariyle bu oran son on iki yılın en düşük seviyesinde olup %41,42 olarak gerçekleşmiştir. İlgili yıllar arasında kadınların son bir yılda borçlanma oranları en çok %30,88 ile en az %21,05 arasında değişmiştir. Son 12 yıllık verilere göre kadınların son bir yılda borçlanma oranı ortalaması %25,5’dir. 2021 yılı itibariyle kadınlar için bu oran %23,66’dır. Cinsiyete göre 2009-2021 yılları arasında son bir yılda borçlanma oranı ortalaması; erkekler için %45,47; kadınlar

için %25,5’dir (TÜİK MDS, 2022). Diğer bir ifade ile Türkiye’de erkeklerin “son bir yılda borçlanma oranı” kadınlarınkinin iki katına yakındır.

Grafik 5. Muhtelif Nüfus Gruplarının Son Bir Yılda Borçlanma Oranları (2021) (%)

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu Merkezi Dağıtım Sistemi, 2022.

Yaş gruplarına göre 2009-2021 yılları arasında son bir yılda borçlanma oranı ortalaması; 18-24 yaş aralığı için %23,37; 25-34 yaş aralığı için %41,83; 35-44 yaş aralığı için %43,49; 45-54 yaş aralığı için %40,86; 55-64 yaş aralığı için %33,75; 65 yaş ve üstü için %16,54’tür (TÜİK MDS, 2022). Buna göre “son bir yılda borçlanma oranları” 35-44 yaş aralığına kadar artmakta, daha ileri yaş gruplarında azalmaktadır. Çalışma çağıının bitişini temsil eden 65 yaş ve sonrasında borçlanma oranları bir önceki yaş grubunun yaklaşık yarısına düşmektedir.

Eğitim durumuna göre 2009-2021 yılları arasında son bir yılda borçlanma oranı ortalaması; bir okul bitirmeyenler için %19,89; ilkokul mezunlarında %36,87; ilköğretim/ortaokul veya mesleki ortaokul mezunlarında %38,73; lise dengi meslek okulları mezunlarında %37,66; yükseköğretim mezunlarında %40,82’dir (TÜİK MDS, 2022). Verilere göre eğitim düzeyi yükseldikçe borçlanma oranının artma eğiliminde olduğu görülmektedir. Nitekim eğitim düzeyi ile borçlanma arasında farklı biçimlerde yorumlanabilecek bir ilişkinin varlığı söz konusudur (bkz. Buğday vd., 2020; Nas ve Özkoç, 2017; Özkoç ve Üçdoğruk, 2008).

Hanehalkı gelirin'e göre “son bir yıldaki borçlanma oranlarını” yıllar içindeki değişimi, TÜİK’in her yıl gelir aralıklarını güncellemesi sebebiyle standart bir seride izlenememektedir. 2021 yılı itibariyle 0-2667 TL gelir aralığındaki hanehalklarının “son bir yılda borçlanma oranları” %27,5’tir. Bu oran 2668-3828 TL gelir aralığındakiler için %32; 3829-5359 TL gelir aralığındakiler için %34; 5360-7851 TL gelir aralığındakiler için %32,1 ve 7852 TL ve üzeri gelir düzeyindekiler için ise %35,4’tür (TÜİK MDS, 2022).

İlgili verilerden orta gelir grubundaki istisna hariç gelir düzeyi arttıkça “son bir yılda” borçlanma oranının da arttığı görülmektedir.

Söz konusu verilerle birlikte, son olarak Türkiye’de hanehalkı borçluluğu COVID-19 pandemi sürecinden de etkilenmiştir. COVID-19 öncesinde uluslararası karşılaştırmalarda hanehalkı borçluluğu, GSYİH içindeki %15’lik payına binaen “iyi huylu seviyelerde” olarak tanımlanmaktadır. Ancak pandeminin başlangıcından itibaren birçok hane için aşırı borçlanmanın kaldıraç risklerini artırdığı belirtilmekte ve 2019 yılı Ocak ayı ile 2020 yılı Eylül ayı arasında %33 düzeyinde artan hanehalkı borçluluğuna dikkat çekilmektedir (OECD, 2021).

B. TÜRKİYE’DE HANEHALKI BORÇLULUĞUNA İLİŞKİN LİTERATÜR TARAMASI

Hanehalkı borçluluğu konusunda özellikle ulusal literatür taraması ve Türkiye’ye yönelik değerlendirmeler vesilesiyle elde edilen analizler ve ampirik bilgiler son derece önem arz etmektedir. Nitekim sınırlı sayıda çalışmanın yer aldığı ulusal literatür hanehalkı borçluluğu ile ilgili sayısal verilerin oldukça ötesinde detaylı sonuçlar içermekte, nicel ve nitel veriler sunmaktadır.

Muhtelif analizler ve ampirik veriler sunan ulusal literatür, Türkiye’de hanehalkı borçluluğunu, çeşitli göstergeler üzerinden detaylandırmaktadır. Bu bağlamda literatürde hanehalkı borçluluğu ile ilgili olarak ele alınan konuları; sınıfsal düzeyde değerlendirmeler; toplumda kabul görme, kimlik edinme, statü ve borçluluğun kanıksanması ile ilgili değerlendirmeler; ekonomik ve sosyo-demografik faktörler ile ilgili değerlendirmeler, sosyolojik perspektiften gerçekleştirilen değerlendirmeler ve borçlanmanın bireyin günlük yaşamına etkisi olarak sınıflandırmak mümkündür. İlgili literatüre söz konusu sınıflandırma çerçevesinde yer verilecektir.

Literatürde Türkiye’de hanehalklarının borçluluğuyla ilgili en sık karşılaşılan ilk ayırt edici unsur *sınıfsal düzeyde değerlendirmelere* dairdir. Düşük ve orta gelir düzeyindeki bireylerin borçluluğu ve (ücretli çalışanlar, işçiler, esnek çalışanlar gibi) emekçi kesimin borçluluğu bu ayırım içinde yer almaktadır. Öncelikle gelir seviyesi düşük kesimlerin harcamaların aynı oranda düşük olmadığını ve bu durumun borçluluk üzerinden meydana geldiğini ifade etmek mümkündür. Zira düşük gelir düzeyindeki bireylerin kamusal malların ikamesi haline gelen piyasa odaklı hizmetlere erişimi, beraberinde gündelik hayatın finansallaşması ve tüketimin borçlanarak sürdürülmesi sorununu getirmektedir (İçke vd., 2012, s. 11). Dünya Bankasının açlık ve yoksulluk sınırları altında yaşayan kitlelerin gelir ve harcamaları dikkate alındığında; Türkiye’de sefalet içinde yaşayan kitlelerin yaşamları için ihtiyaç duydukları asgari harcamalarını karşılamak amacıyla borçlanmak zorunda kaldıkları gerçeği (Köse & Bahçe, 2012, s. 410) borçlanma konusunda sınıfsal bir ayırımın varlığına işaret etmektedir. Daşkaya ve Sağbaşı (2019), TÜİK Hanehalkı Bütçe Anketi verilerini kullandıkları çalışmalarında 2003-2014 yılları arasında Türkiye’de “tüketim eşitsizliğinin” azalma eğiliminde olduğunu tespit etmişlerdir (s. 23). İlgili yıllar arasında Türkiye’de hanehalkı borç yükümlülüklerinin GSYİH içindeki payının istikrarlı artış eğilimi (bkz. Grafik 1) tüketim eşitsizliğindeki azalmayı açıklar niteliktedir. Bu veriyi doğrulayan bir çalışma Özkoç ve Üçdoğruk’un (2008) 2003 tarihli Hanehalkı Bütçe Anketi verilerini kullanarak yaklaşık 26 bin haneye ait borçlanma verileri üzerinden hanehalklarının borçlanma tercihlerini belirleyen demografik ve sosyo-ekonomik faktörleri inceledikleri çalışmalarıdır. Bu çalışmanın sonuçlarına göre, gelir seviyesi düşük

olmakla birlikte, hanelerin harcamaları aynı düzeyde düşük değildir. Çalışmada bu durumun olası sebepleri, belirli bir yaşam standardına ulaşma yönündeki keyfi nedenler ya da mevcut gelir düzeyinin ihtiyaçları karşılayamaması olarak yorumlanmaktadır. Ülke şartları ve açlık sınırı birlikte ele alındığında ikinci olasılığın diğer bir ifade ile zorunlulukların ağırlık kazandığı belirtilmektedir (ss. 35, 49). İlgili tespit Köse ve Bahçe’nin (2012) bulgularıyla da uyumludur.

Karaçimen (2015), Marksist politik iktisat yaklaşımıyla Türkiye’de ücretli çalışanlar üzerinden borçlanma eğilimlerini belirlediği ve kapsamlı sonuçlara ulaştığı çalışmasında (s. 12), esnek biçimlerde çalışan ücretli ve yevmiyelilerin kredi ve borçlanmayla ilgili daha fazla sorun yaşadıklarını tespit etmiştir. Türkiye’de işçilerin en sık başvurdukları borçlanma araçları tüketici kredisi ve kredi kartları olup; işçiler arasında banka kredisi çoğunlukla diğer borçların çevrilmesi için kullanılmaktadır (Karaçimen, 2015, s. 31). Araştırmadan elde edilen diğer sonuçlar ise şu şekilde özetlenebilir: İhtiyaç kredisi kullananların yarıdan fazlasının kredi ya da kredi kartı borcunu ödemek için kredi kullandıkları tespit edilmiştir. Ayrıca borç sarmalının başlamasında geçici bir süre işsiz kalmak önemli bir etken iken, borç döngüsünün ilerleyen süreçleri düşük ücretli ve kötü çalışma koşulları olan işleri kabul etmeye zorlamaktadır. İhtiyaç kredisi kullanımı taşıt ve konut kredisi kullanımından daha ön plandadır (Karaçimen, 2015, ss. 318–320). Buğday vd.’nin (2020) çalışması bu sonucu desteklemektedir. Bu çalışmaya göre, tüketicilerin yaklaşık %47’si ihtiyaç kredisi kullanmakla birlikte, yüksek gelir grupları düşük gelir gruplarına kıyasla daha az ihtiyaç kredisi kullanmaktadırlar (s. 1130). Güler’in (2017) çalışması da Karaçimen (2015) ve Buğday vd.’nin (2020) çalışmalarını destekler niteliktedir. Güler (2017) teorik bağlamda ve nicel göstergelere dayanarak Türkiye’de emekçilerin varoluşsal olarak finans sistemine bağlandığını tespit etmiştir. İlgili çalışmada günümüz Türkiye’sinde borca dayalı ekonomi, borçla yönetme ve borçlandırılmış insan kitlelerinin oluşumu süreçlerinin önemli ölçüde gerçekleşmekte olduğu belirtilmektedir (ss. 215–216). Bahsi geçen çalışmalarla uyumlu bir diğer veri ise OECD’nin (2021) Türkiye’de hanehalkı borçluluğu ile ilgili değerlendirmesidir. Bu değerlendirmede Türkiye’de temel ihtiyaçları finanse etmek için kredilerin ana gelir kaynağı olduğu düşük gelirli hanelerin borçluluğunun zorunlu bir hal aldığı; sosyal güvenlik ağları tarafından desteklenen haneler için ise kredi kullanımının daha çok isteğe bağlı bir biçimde gerçekleştiği belirtilmektedir. Nitekim Atalay-Soygök’ün (2019) çalışmasında da araştırmaya katılan ve hâlihazırda kredi kullanan 100 bireyden 64’ünün banka kredileri veya kredi kartları olmadan yaşam tarzını sürdürmelerinin mümkün olmadığı şeklinde görüş bildirdikleri tespit edilmiştir (ss. 60–62). İlgili değerlendirmeden hâlihazırda gelir dağılımında dezavantajlı durumda olan hanelerin borç yüküne daha fazla maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla özellikle düşük gelirli haneler, hanehalkı borçluluğu bakımından savunmasız bir kitle oluşturmaktadır. Neticede, tüketici kredileri çalışanları özgürleştirmemiş, bilakis emeğin yeniden üretimiyle de ilgili olarak emeği disipline etmiş, olumsuz sosyo-ekonomik koşullara, kaygan bir zemini bulunan finansal piyasalara ve kapitalist sisteme daha bağımlı hale getirmiştir (Karaçimen, 2015, ss. 321–322).

Literatürde sınıfsal belirleyenlerle ilgili olarak vurgulanan bir diğer konu, borçlanmanın düşük ve orta gelirli kesimlerin *toplumda kabul görme, statü ve kimlik edinme* durumlarıyla ilgili olmasına yöneliktir. Borçlanmanın *yaygınlaşması sebebiyle kanıksanması* da bu bağlam içinde değerlendirilebilir. Nitekim Karaçimen’in (2015) araştırmasında araştırmaya katılanların krediler ve kredi kartlarıyla ilgili karmaşık ve uzun sayfalarla açıklanan hüküm ve koşulları ya da kredi faiz ve maliyetlerini nadiren inceledikleri;

borç almayı kabul edilemez bulan kişilerin bile, gerek bankaların ısrarı gerekse bireyin çevresindeki çoğu kişinin borçlu olması sebebiyle borçlanmayı kanıksamış oldukları belirtilmektedir. Bu durumun kişilerin riskleri daha kolay göz ardı ederek borçlanmasına sebep olduğu belirtilmektedir (s. 319). Özgür'ün (2019) orta sınıf bağlamında finansallaşmanın sosyo-mekânsal yansımalarını araştırdığı çalışması bu tespiti desteklemektedir. Buna göre, ekonomik değişimlerin toplumsal yaşamı etkisi altına aldığı ve toplumsal yaşamda borçlanmanın sıklıkla tercih edilen bir yönelim haline geldiği tespit edilmiştir. Nitekim bireyler kredi kullanmak için faizlerin düşük olduğu dönemleri takip ederken, faizler yüksek olduğunda ise kredi kullanımına ihtiyatlı yaklaşmakta ve ellerindeki parayı faize yatırarak faiz gelirini kullanmayı tercih etmektedirler. Dolayısıyla bireylerin ekonomik bir özne olarak hareket ettikleri ifade edilmektedir. Buna göre, orta sınıftaki bireyler kendilerini tüketici kredileri üzerinden üretmekte, kredi kullanımı normalleşmekte ve kredi kullanımı orta sınıfların habitusunun bir parçası haline gelmektedir. Ayrıca orta sınıfın tüketim pratiklerinin gündelik yaşamda varoluş isteklerinin yansıması olarak mekânsal tüketimi işlevsel hale getirdiği belirtilmektedir (ss. 104–107). Özgür'ün (2019) tüketim pratiklerine dair tespiti Karaçimen (2015), Gündüzalp (2018), Demirel (2020) ve Albayrak'ın (2020) çalışma sonuçlarıyla da desteklenmektedir. Karaçimen'e (2015) göre, yeni teknolojiler yaşam masraflarını artırmış, kişisel saygınlık ve toplumda kabul görme isteği, emek gücünün yeniden üretimi kapsamında toplumsal maliyetleri de artırmıştır (s. 321).

Gündüzalp'ın (2018) çalışmasında ayrıca borçlanma ve daha fazla satın alma eğilimi; güç, başarı, statü ve bireyin kendisini bir grubun içinde konumlandırması ile ilişkilendirilmiştir (ss. 150–152). Demirel'in (2020) çalışmasında ise orta ve düşük gelir düzeyindeki bireylerin kendilerine kimlik edinmenin yolunu tüketimde bulmalarının üst gelir gruplarındaki bireylerin tüketim alışkanlıklarının orta ve düşük gelir düzeyindeki bireyler arasında benimsenmesinde yansımasını bulduğu belirtilmektedir. İlgili çalışmada özellikle orta ve düşük gelir düzeyine sahip bireylerin, kendilerini sınıfsal anlamda toplumdaki diğer bireylerden farklı olarak değerlendirdiklerine yönelik veriler mevcuttur (ss. 102–103). Nitekim yoksulluk tanımlarının çeşitlendirilmesi, mutlak yoksullukla birlikte sübjektif yoksulluk tanımlarının ortaya çıkması da bu tür değerlendirmelerin bir gereği olarak düşünülebilir. Albayrak'ın (2020) sosyal statü teorisi ile görelî gelir sıralamasını ve gelir eşitsizliği seviyesini test ettiği çalışmasında ise eğitim ve gösterişçi tüketim (giyim, telefon, araba ve mücevher) için ayrı ayrı iki regresyon analizi gerçekleştirilmiş ve Türkiye'deki hanehalklarının kendilerini kıyasladıkları topluluklar içindeki daha kötü konumlarını telafi etmek için insanların değer verdiği "*konumsal mallara*" (*positional goods*) daha fazla harcama yapma eğiliminde oldukları ve geliri görece daha kötü durumda olan hanelerin borçlarını yine borçlanarak ödemeye çalıştıkları tespit edilmiştir (pp. 36–37).

Literatürde hanehalkı borçluluğu hususunda ele alınan bir diğer konu *ekonomik ve sosyo-demografik faktörlerin tespiti* ile ilgilidir. Bu faktörler; gelir düzeyi, düzenli gelir, ev sahipliği, kırsal-kentsel yaşam, eğitim düzeyi, cinsiyet ve medeni durum etrafında yoğunlaşmaktadır. Bu kategori içinde değerlendirilen çalışmalarda araştırmacıların değerlendirmeyi tercih ettikleri unsurlar ve kurdukları ilişkiler geniş bir yelpazede yer almaktadır. Örneğin Buğday vd. (2020) eğitim düzeyi ile kredi kartı kullanımı ve borcun düzenli bir şekilde ödenmesi arasındaki ilişkiyi aktarırken; Özkoç ve Üçdoğruk (2008) eğitim seviyesi ile borç alınan yerin kurumsallığı ile ilgili bir sonuca ulaşmışlardır. Çımat vd.'nin (2016) hanehalkı borcu ile borçluluk durumunu etkileyen faktörleri tespit etmek amacıyla Fethiye'de ikamet eden 608 hanehalkıyla

gerçekleştirdiği anketin sonuçlarına göre, aylık gelir ile borçluluk arasında pozitif yönlü; düzenli gelir, ev ve gayrimenkul sahipliği ile borçluluk arasında ise negatif yönlü ilişki olduğu tespit edilmiştir. Buna göre gelir düzeyi 5.001-10.000 TL arasında olanlar, geliri 5000 TL’den az olanlara göre daha fazla borçludurlar. Ayrıca kiracıların ev sahiplerine, gayrimenkülü olmayanların arazi sahiplerine göre daha fazla borçlu olduğu tespit edilmiştir (ss. 59–60). Gelir düzeyi ve borçlanma ile ilgili ulaşılan sonuç Gündüzalp’in (2018) araştırma sonuçlarıyla uyusurken; Karakaş’ın (t.y.) bulguları ile uyuşmamaktadır. Gündüzalp’in (2018), Ankara’nın yüksek orta ve düşük gelir grubundaki üç ilçesinde gerçekleştirdiği araştırma sonuçlarına göre borçlanma düzeyini artıran unsurlar; yaşın ilerlemesi, ailenin genişlemesi, gelir miktarının artması, kredi kartı sayısı ve kredi kartı limitinin fazlalığı, çalışıyor olmak, borçlanmaya yönelik tutumun olumlu olması, parasal konularda endişelere sahip olmak (s. vi), evli olmak ve finansal okuryazarlık düzeyinin düşük olmasıdır. Borçlanma düzeyini etkilemeyen unsurlar ise eğitim ve çocuk sayısı olarak tespit edilmiştir (ss. 150–152). Karakaş (t.y.), finansallaşma ve tüketim alışkanlıklarını istatistiksel veriler üzerinden araştırdığı çalışmasında, finans sektörünün sunduğu cazip krediler ve kredi kartları ile özendirici kampanyaların bireylerin gelirlerinden bağımsız bir biçimde tüketmeye devam etmelerini sağladığını belirtmektedir (s. 53). Çımat vd.’nin (2016) ele aldığı düzenli gelir ve borçluluk arasındaki ilişki Nas ve Özkoç’un (2017) çalışmasında da ele alınmıştır. Nas ve Özkoç’un (2017) Fethiye’de %79’u erkek %21’i kadın olan 450 hanehalkı reisi ile gerçekleştirdikleri çalışmanın sonucuna göre ise medeni durum, eğitim düzeyi, hanehalkı tipi, meslek, hanede yaşamakta olan bağımlı kişi sayısı, düzenli gelir ve tüketici güveni hanehalkı borçluluğu üzerinde etkisi olan faktörler olarak tespit edilmiştir (ss. 311–321).

Kentsel ve kırsal alanlarda yaşamının borçlanma üzerindeki etkileri de bazı çalışmalarda konu edilmiştir. Özkoç ve Üçdoğruk (2008) çalışmalarında kentsel alanlarda yaşayanların kırsal alanlarda yaşayanlara göre daha çok borçlandıklarını tespit etmişlerdir. Buna göre kentsel alanlarda yaşayanlar çoğunlukla bankalardan, kırsal alanlarda yaşayanlar ise çoğunlukla yakın çevrelerine borçlanmaktadırlar. (ss. 35, 49). Bu bulgu ile uyumlu olan Çımat vd.’nin (2016) çalışmasında, ilçe merkezinde yaşayanların kırsal kesimlerde yaşayanlara nispeten borç büyüklüğü bağlamında daha fazla borçlu olduğu tespit edilmiştir (ss. 59–60).

Buğday vd. (2020) çalışmalarında Türkiye’de 26 ilde yaşayan 2242 katılımcının bireysel kredi kullanım davranışlarını, demografik ve sosyo-ekonomik değişkenler ile birlikte değerlendirmişlerdir. Çalışma sonuçlarına göre, kredi kartı kullanımı cinsiyet ve eğitim düzeyine göre anlamlı bir biçimde farklılaşmaktadır. Çalışmada eğitim düzeyi ile kredi kartı borcunun düzenli bir biçimde ödemesi arasındaki ilişki anlamlı bulunmuştur. En yüksek gelir grubundakilerin borcunu ödeme oranı diğer gelir gruplarına kıyasla yüksektir. (s. 1130). Eğitim düzeyi ve borçluluk arasındaki ilişkinin ele alındığı bir diğer çalışma olan Özkoç ve Üçdoğruk’un (2008) çalışmalarında ise eğitim seviyesinin yükselmesi ile borç alınan yerlerin kurumsallığı arasında pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir (ss. 35, 49). Cinsiyete göre borçlanma konusunda Kılınçarslan’ın (2019) ve Demirel’in (2020) çalışmaları; Buğday vd.’nin (2020) çalışmasını tamamlayıcı sonuçlar içermektedir. Kılınçarslan (2019), kadınların borçluluğu nasıl deneyimlediklerini konu alan çalışmasında; borçluluğun ücretli ve ücretsiz kadın emeği, kadınların işgücüne katılım oranları ve katılım biçimleri üzerindeki etkilerini araştırmıştır. Buna göre, borcun getirdiği yük bir yandan emek piyasalarında ve hane içinde kadın emeğinin eşitsiz konumunu

pekiştirmekte; diğer yandan borcun getirdiği yük ile başa çıkabilmede kadın emeği önemli bir dayanak sunmaktadır (s. 39). Buna göre borçlu hanelerde yaşayan kadınlar; hane içi ücretsiz emeği ve bakım emeğini daha fazla üstlenmekte ve güvencesiz istihdam alanlarında daha çok yönelmektedir. Bu çerçevede bir can simidi vazifesi gören kadın emeği, bir yandan borca bağımlı olan hanelerin borçlanma imkânını yükseltmekte bir yandan da borç yükünün dengeleyicisi olmaktadır. Çalışmada ayrıca kredi imkânlarına veya kredi kartlarına ilk elden erişimi kısıtlı olan kadınların erkeklerin aldığı borcu ödeyen kişiler olduğu sonucuna varılmıştır (Kılınçarslan, 2019, s. 60). Demirel (2020) ise borçlanma kültürü üzerine gerçekleştirdiği sosyolojik araştırmasında; ekonomik süreçlere dair alınan kararlarda eril bir tahakkümün olduğunu tespit etmiştir. Buna göre; baba, eş ya da erkek kardeş; kadınların ekonomik karar alma ve uygulama süreçlerinde etkili olmaktadır. (ss. 102–103).

Literatürde hanehalkı borçluluğunun *sosyolojik bir perspektiften ele alan çalışmalar* da mevcuttur. Bu bağlamda *borçla satın alma ilişkileri ve paraya yönelik anlamlandırma biçimleri* konu edilmiştir. Borçla satın almayı bir toplumsal ilişki biçimi üzerinden inceleyen Karakaya (2021), erken finansallaşan ülkelerde ve Türkiye’de borçla satın alma ilişkilerini çevreleyen unsurların sosyo-ekonomik, kültürel, demografik ve hukuki yapı çerçevesinde farklılık arz ettiğini belirtmektedir. Çalışmada kredi kartı ile satın almayı da kapsayan muhtelif borçla satın alma biçimlerinin, çok temel örüntülerin ortaklığına rağmen; her zaman çizgisel bir biçimde gerçekleşmediği; diğer bir ifade ile gelenekselden moderne, enformelden formele veya kişiler arası güvenden sisteme olan güvene doğru bir yol izlemediği belirtilmektedir. Buna göre borçla satın alma ilişkilerinde, kurumsal yapı ve sisteme duyulan güvene yönlendiren etkenler olduğu gibi, kişiler arası güvene yönlendiren etkenler de bulunmaktadır (s. ii).

Yarımsakal’ın (2022) Türkiye’de hem kredi kullandıran hem de kredi kullanan bireylerin paraya yönelik sosyal anlamlandırma biçimleri ile harcama alışkanlıkları arasındaki ilişkiyi araştırdığı çalışmasında ise öncelikle kredinin sosyal ağlar üzerinden borçlanmanın yerine geçtiği tespit edilmiştir. Bu sonuç Karakaya’nın (2021) tespiti ile uyuşmamaktadır. Yarımsakal’ın çalışmasında (2022) paranın önceki nesillere kıyasla günümüz insanların hayatında daha önemli bir yer oluşturduğu, katılımcıların ebeveynleri kredi ve bankalardan uzak dururken, katılımcıların fiktif ve reel ihtiyaçlar için kredi kullanmayı normal karşıladığı belirtilmektedir. Bu sonuç Özgür’ün (2019) tezini desteklemektedir. Yarımsakal’ın çalışmasında (2022) katılımcıların parayı kaynağına göre helal-haram, kirli-temiz gibi kavram çiftleri ile etiketledikleri ve en belirgin ayrımı alın teri ile kazanmak üzerinden yaptıkları belirtilmektedir. Bu etiketlemenin, harcamaların yönünü etkilediği, bununla birlikte zaafının da belirleyici olduğu ifade edilmektedir. Araştırma sonuçlarına göre bankacı katılımcılar parayı kaynağına göre harcayan müşterilerin bazen hayır amacıyla kirli parayı aklama, bazen de kirli olarak değerlendirilen bir yere harcama yönünde davrandıklarını belirtmişlerdir. Banka kredilerine yönelik etiketlemenin gelir grubuna, kişilik özelliklerine, yetişilen kültürel ortama göre değiştiği ifade edilmektedir. Ancak dini nedenlerle faize olumsuz bakan kişiler için bile kredinin kabul edilebilir ve kullanılabilir olduğu belirtilmektedir (ss. 71, 117).

Literatürde hanehalkı borçluluğu ile ilgili olarak ele alınan konulardan bir diğeri ise *borçlanmanın bireyin günlük yaşamına etkisidir*. Atalay-Soygök’ün (2019) borçlanmanın bireyin günlük yaşamına etkisi konulu çalışmasında, katılımcıların %74’ünün borçlanma sonrasında alışverişlerine sınırlama

getirdikleri, %71’inin sosyal etkinliklere daha az katıldıkları, %62’sinin ise dışarda daha az zaman geçirmeye başladıkları tespit edilmiştir (ss. 60–62). Katılımcıların neredeyse tamamına yakınının (%97) geleceğe yönelik planlarını borçlarına göre şekillendirdikleri, %56’sının ise borçlarının sürekli akıllarında olduğu belirtilmektedir (Atalay-Soygök, 2019, ss. 64, 69). Ayrıca borçlanma sonrasında en büyük değişimin günlük hayat üzerinde olduğu, bireylerde kısıtlama, mutsuzluk, sıkıntı gibi duyguların ortaya çıktığı ifade edilmektedir (Atalay-Soygök, 2019, s. 96).

Özetle, ulusal literatürde hanehalkı borçluluğu ile ilgili olarak ele alınan konuların ağırlığı değişkenlik göstermektedir. Ancak ağırlıkla ele alınan konuların sınıfsal düzeydeki değerlendirmeler ile ilgili olduğu görülmektedir. Borçluluğun bireyin günlük yaşamına etkisi ve sosyolojik perspektiften gerçekleştirilen değerlendirmeler ise oldukça sınırlı sayıdadır. Bu çalışma kapsamında Türkiye’de hanehalkı borçluluğu ile ilgili olarak gerçekleştirilen literatür taraması, ele alınan konuların çeşitliliğini ve ağırlığını göstermesi bakımından faydalı olup aynı zamanda alandaki boşlukları tespit etmeyi amaçlamaktadır. Literatürde Türkiye’de (engelliler, tek ebeveynli aileler, genç yetişkinler, yaşlılar, göçmenler, Roman vatandaşlar gibi) dezavantajlı grupların borçluluğu hususunda son derece önemli bir boşluk olduğu tespit edilmiştir. Yoksul kesimlerin ve kadınların borçluluğu ile ilgili çalışmaların sayısı ise oldukça sınırlıdır. Örneğin “İngiliz ve Galler Medeni ve Sosyal Adalet Anketinden” elde edilen verilerin analiz edildiği bir çalışmada (Patel et al, 2012), borç sorunlarının nüfus genelinde nasıl yaşandığı, borç sorunlarının farklı doğası ve borçluluğun günlük yaşamın diğer sorunlarıyla ilişkisi ele alınmıştır. Bu çalışmanın sonuçlarına göre, sosyal dışlanma yaşayan (tek ebeveynler, uzun süreli hastalığı veya engeli olanlar, akademik yeterliliği olmayanlar gibi) grupların yaşadığı borç sorunlarının söz konusu kesimlerin savunmasızlığını artırdığı tespit edilmiştir (p. 556). Yaşlılar, çocuklar ve bekâr anneler gibi diğer savunmasız grupların finansal davranışlarını ve borçluluğunu ele alan çalışmalar da mevcuttur (bkz. Loibl, 2017). Türkiye özelinde ikincil verilerle dezavantajlı gruplar özelinde bu tür bir değerlendirme imkânı son derece sınırlı olduğundan; hem anket kategorilerinin çeşitlendirilmesine hem de dezavantajlı kesimlerin borçluluğuna dair gerçekleştirilecek nicel ve nitel araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Ulusal literatür taramasından elde edilen sonuçlardan bir diğeri de hanehalkı borçluluğunun ağırlıklı olarak finansal bağlamda ve (borcun ifası, temerrüde düşme gibi) hukuki bağlamlarla ele alındığı, borçluluğun muhtemel sonuçlarını ele alan çalışma sayısının son derece sınırlı olduğudur. Bu bağlamda bir başlangıç niteliğinde ulusal literatür ile birlikte uluslararası literatür de incelenmiş ve hanehalkı borçluluğunun emekçi kesimi de içeren özellikle orta ve düşük gelir grubunda yer alan borçlu hanehalkları için de geçerli olabilecek muhtemel sonuçlarına dikkat çekilmesi hedeflenmiştir. Bu çerçevede hanehalkı borçluluğunun sonuçlarına dair uluslararası literatürde sıklıkla ele alınan konular üzerinden Türkiye’deki borçluları bekleyen risklere ve sosyal maliyetlere dikkat çekmek mümkün olacaktır.

C. HANEHALKI BORÇLULUĞUNUN MUHTEMEL SONUÇLARI

Ulusal ekonomilerin finansallaşma üzerinden küresel sistemle bütünleşmesi ve kapitalizmin yeniden üretilme sürecinde hanehalkları için bazı güvenlik riskleri ortaya çıkmıştır (Gökgöz, 2013, s. 303). Bu bağlamda borçlanmanın -en azından hanehalkları için- sadece ekonomik bir mesele olarak

düşünülmesi (Demirtaş, 2018, s. 42) ve sosyal maliyetlerinin göz ardı edilmesi mümkün değildir. Bankalar ve hanehalkı arasındaki ilişkiler, bankalar ve sanayi kapitalistleri arasındaki ilişkilerden nitelik bakımından farklıdır. Hanehalklarının finansmanı kullanım değeri sunmakta olup, birikimde artı değer yaratmaya doğrudan dâhil değildir. Ayrıca hanehalkları ve sanayi kapitalistleri arasında bilgi ile sosyal ve ekonomik güç bakımından orantısızlıklar mevcuttur. Sanayi kapitalistleri bankalarla birlikte kazanç elde etme hedefini paylaşmaktadırlar. Dolayısıyla bireylerin ya da çalışanların kredi kullanma kararları, kapitalist işletmelerin kredi kullanma kararlarından farklı bir şekilde işlemektedir. Bu bağlamda bireyler açısından ailevi yükümlülükler ve kişisel arzular gibi iktisadi olmayan kararlar kredi kullanımını ve borçlanma davranışını etkileyebilmektedir (Lapavitsas, 2011, pp. 620–621). Ayrıca kapitalistler insanda “ödül, haz/fayda ve güç” (*prize, pleasure, power*) olmak üzere zafiyet addedilebilecek üç özelliği temel almakta (Bilen, 2018, s. 187) ve politikalarını buna göre şekillendirmekten geri durmamaktadır. Çeşitli kredi kampanyalarında borçlanma bir fedakârlık ya da topluca kazanma yolu olarak pazarlanmaktadır (Güngen, 2021, s. 167). Nitekim giderek daha fazla sayıda birey, mevduat sahipliğinden ziyade borçlulukları üzerinden finansal sisteme dâhil olmaktadır.

Hanehalkı borçluluğu ekonomik, bireysel ve sosyal pek çok sonucu beraberinde getirmektedir. Hanehalkı borçluluğunun ekonomik sonuçları genel itibariyle büyüme, durgunluk, gelir dağılım ve yoksulluk çerçevesinde değerlendirilmektedir. Kredi kullanan çalışanların borçlarını azaltma çabalarının tüketimin azalmasıyla durgunluk oluşturabilme ihtimaline karşılık konuya dair kapsayıcı çalışmaların eksikliği (Lapavitsas, 2011, p. 621) yorum yapmayı zorlaştırmaktadır. Ayrıca faiz karşılığında borçlanma, toplumun önemli bir kesiminin elindeki kaynakların toplumun küçük bir kesimine yönlendirilmesi sebebiyle, gelir dağılımı ve yoksulluk başta olmak üzere pek çok sosyo-ekonomik sorunlara yol açmaktadır (Yenice & Genç, 2019, ss. 101–102). Diğer bir ifade ile işsizlik oranlarının, gelir dağılımındaki eşitsizliklerin arttığı ve yaşam standartlarının düştüğü bir ortama giderek yaygınlaşan bir finansallaşma süreci eşlik etmektedir (Kart, 2015, p. 54). Finansallaşma ile birlikte artan gelir eşitsizliği (Uslu & Gündoğdu, 2011, s. 148) orta ve düşük gelir grubundaki bireyler için daha büyük bir tehdit haline gelmektedir.

Bu nedenle sınıfsal çizgide birey odaklı bir yaklaşımla, emekçi kesimi de içeren özellikle düşük ve orta gelir grubundaki bireyler için hanehalkı borçluluğunun öne çıkan sonuçlarını zaman ve emek üzerindeki denetim, çalışma hayatı ve istihdam, biyopolitik iktidar, yalnızlaşma, yabancılaşma, (haciz gibi) hukuki müeyyideler, evlenme boşanma ve intihar olguları, suç oranları, fiziksel ve zihinsel sağlık, stres, depresyon ve borçlu bireyin yaşam kalitesi üzerinden değerlendirmek mümkündür. Hanehalkı borçluluğunun en önemli sonuçlarından bir diğeri de özellikle orta ve düşük gelirli haneler için kredi bağımlılığının sosyo-ekonomik kırılganlığın artmasına yol açıyor olmasıdır (Kuş, 2016, p. 43). Belirtmek gerekir ki; borçluluğun muhtelif sonuçları etkileşim halindedir. Örneğin borçluluk sebebiyle bireyin yaşam kalitesinde meydana gelen bir düşüş ya da depresyon; bireyin çalışma hayatındaki verimliliğini etkileyerek ekonomik ve sosyal maliyetlere sebep olabilir. Ya da bankalar veya firmalar tarafından maaşına haciz konulan işçilerin iş sözleşmelerinin haklı nedenle feshedilmesi (bkz. Kızılot, 2009, para. 5-6) ekonomik sonuçlarının yanı sıra boşanma, depresyon ya da intihar gibi sorunlara yol açabilir.

Hanehalkı borçluluğunun sonuçlarından ilki *zaman denetimi* ile ilgilidir. Öncelikle bireyler açısından borcun geri ödenmesi uzun süreli ve öngörülemeyen bir süreçtir (Lapavitsas, 2011, pp. 620–621). Borçlanma (kredi) ilişkisi, gelecekte olan diğer bir ifade ile kestirilemez olanı borçluların üstüne yükleyerek zaman riskini etkisiz kılmayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede kapitalizmin işleyiş mekanizmalarından birinin bugünü olduğu gibi geleceği de peşinen denetim altına almak ve geleceğin imkânlarını bugünkü iktidar ilişkilerine indirgemek olduğunu ifade etmek mümkündür. Dolayısıyla borç veren gelecek zamanın günlerini ve gecelerini ele geçirmektedir. Bu durumda paranın malzemesi artık emek değil varoluş zamanları, paraya dönüşen ise bizzat insanın kendisi olmaktadır (Lazzarato, 2015, ss. 43–55). Zaman denetimi borçluluğun bir disiplin mekanizması olarak işlemesine sebep olmaktadır (bkz. Hatunoğlu, 2018, p. 82).

Hanehalkı borçluluğunun sonuçlarının görünür olduğu ikinci bir alan *emeğin denetimi, çalışma yaşamı ve istihdam* ile ilgilidir (bkz. Özküraplı, 2019, ss. 134–138). Nitekim borç ilişkileri üzerinden güç kazanan finansallaşmanın çalışma, istihdam ve çalışanların yaşam koşulları üzerinde etkileri mevcuttur (Lapavitsas, 2011, p. 621). Borçluluk aynı zamanda istihdamdan bağımsız olmayan gelir elde etme süreçleri üzerinde de disipline edici bir role sahiptir (Hatunoğlu, 2018, p. 85). Sermaye bir yandan esnek emek piyasalarına ihtiyaç duyarken diğer yandan tüketme güvenine sahip çalışan bir nüfusa ihtiyaç duymaktadır. Bu durum, tüketme güvenine sahip olmak için bir dereceye kadar istikrarlı bir istihdam yapısını gerektirdiği ve esneklikle çeliştiği için bir ikilem oluşturmaktadır (Crouch, 2014, p. 69). Bireylerin sürekli finansal kararlar almak zorunda olmaları, bireysel zaman ve enerjiyi azaltmakta, nitelikli emekten sağlanan faydanın azalması da toplumsal bir maliyete meydan vermektedir (Kozanoğlu, 2011, s. 55).

Hanehalkı borçluluğunun emek denetiminden ayrı düşünülemez bir diğer sonucu *biyopolitik iktidar, yalnızlaşma ve yabancılaşma* konularını içermektedir. Keza, borçlandırma, neoliberalizmin bireyselleştirme politikaları arasında değerlendirilmektedir (Genç, 2018, s. ix). Borçlandırma üzerinden oluşan biyopolitik iktidarın getirdiği bireysel sorumluluk duygusu ve ahlâkiliğin borcun ödenmesine indirgenmesi durumu birleştiğinde, bireylerin gündelik yaşamında önemli aşınmalar meydana gelmektedir (Atalay-Soygök, 2019, ss. 96, 99). Bireylerin siyasi oy tercihlerinin ve seçmen davranışlarının borçluluk durumlarına göre şekillenmesi (bkz. Hatunoğlu, 2018, pp. 93, 95) veya borçlarını ödemeye uygun bir yaşam tarzını yaşamak zorunda kalması, örneğin üniversiteyi kredi borcuyla bitiren bir mezunun karşısına çıkan ilk istihdam imkânını kabul ederek, işini kaybetmemek adına vazgeçtiği istekleri bu bağlamda değerlendirilebilir (Demirtaş, 2018, s. 45). Kimi yazarlarca borçlu bireyler için siyasi bağlamda neoliberal kapitalist ekonomik yapı sınırları içinde kalma fikrinin bireyleri kuşattığı, borçlanmanın dışsal bir kısıtlamadan içsel bir duyguya dönüşmesiyle birlikte bireylerin yalnızlaşmaya başladığı ve borcun aşırı bir şiddet biçimini aldığı belirtilmektedir (bkz. Atalay-Soygök, 2019, ss. 96, 100). Nitekim kredi, paranın nesnelleştirici ve anonimleştirici çerçevesini genişleterek toplumlarda bireysellik, yalnızlaşma ve yabancılaşmanın yaygınlaşıp normalleşmesine sebep olmaktadır (Karakaya, 2021, s. 38). Diğer bir ifade ile borçlanma bireylerin hafızasında suçluluk, korku (Demirtaş, 2018, s. 45) ve utanç gibi duyguların oluşmasına sebep olmaktadır (Hatunoğlu, 2018, p. 92). Kredi vasıtasıyla temel ihtiyaçlarını karşılayan bireyler, borçların ödenmesinde zorluk yaşadıklarında ahlaki değerlendirme tehdidinin sorumluluğunu yüklenmekte, dışlanma endişesi ile baş başa kalmaktadırlar (Karakaya, 2021, s. 38). Kart (2015) yaşamı sürdürülebilir kılma stratejisi haline gelen borçlanma ile esnek, geçici ve güvencesiz

çalışma rejimleri arasındaki ilişkiler bağlamında inşaat işçilerinin damgalanma ve kırılabilirlik süreçlerini ele aldığı çalışmada, borçluluğun çalışanların sosyal ilişki ağları üzerinde travmatik ve rahatsız edici etkiler oluşturduğunu tespit etmiştir. Buna göre işçiler, içine düştükleri aşırı borçluluk durumu karşısında giderek daha içine kapanık, kaygılı, depresif, içe dönük ve zayıf hale gelmektedirler. Çalışmada nedenleri dikkate alınmaksızın aşırı borçluluğun işçilerin sosyal ilişkilerini kesintiye uğratarak sosyal ve kültürel entegrasyon süreçlerini ortadan kaldırdığı ve yeni bir yoksunluk sürecine yol açtığı belirtilmektedir (p. 63).

Hanehalkı borçluluğunun bir diğer sonucu *hukuki müeyyideler* ve bu müeyyidelerin muhtelif etkileri ile ilgilidir. Çalışanların ve ailelerinin yegâne geçim kaynağı olan ücret ve maaş haczi hanehalkı borçlanması ile gündeme gelen konular arasında yer almaktadır. Nitekim hanehalkı borçları karşılığında ücret ve maaşa haciz konulması sıradan bir tahsilat işlemi değildir. Dolayısıyla tamamen haczi de makul görülmemektedir. Zira ücret ve maaşlara tümüyle haciz işlemi gerçekleştirilmesi, borçlu ve ailesini muhtaç konuma düşürebilmektedir. Bu nedenle muhtelif yasal düzenlemelerde maaş ve ücretin belirli bir düzeyin altına düşmesini engelleyen hükümlere yer verilmiştir (Korkmaz-Dağlı, 2021, s. 1). Ancak hükümlerin içerdiği farklı uygulamalar bazı tartışmalara da sebep olmaktadır. Örneğin çalışan borçluların maaş ve ücreti kısmen haczedilebilirken, emekli borçluların maaşları için tamamen haciz yasağı getirilmiş olması eşitlik ilkesinin ihlali gerekçesiyle eleştiriye konu olmuştur (Korkmaz-Dağlı, 2021, s. 95). Hukuki düzenlemelerin uygulama ayağında haciz avukatların borcunu ödemeyen bireyleri sosyal paylaşım siteleri üzerinden yakalama çabaları hanehalkı borçluluğunun vahametini gözler önüne seren bir diğer sosyal gerçeklik olmuştur. Bu kapsamda Türkiye’de ödeme güçlüğü sebebiyle yerinden yurdundan ayrılanların Facebook platformunda aranması, avukatlar tarafından borçlulara arkadaşlık teklifi gönderilmek suretiyle erişilerek tahsilat yoluna gidilmesi olayları vakidir (Çoban, 2009, s. 12).

Hanehalkı borçluluğunun bir diğer sonucu *evlenme boşanma ve intihar vakaları* üzerinden izah edilmektedir (Kılıç vd., 2014, s. 131). Borçlanma endişesiyle evlenmekten imtina edilmesi veya evliliğin ertelenmesi, haciz vb. sebeplerle aile bütünlüğünün sarsılması, çocukların psikolojik olarak olumsuz etkilenmesi ve borçların ödenememesi durumunda son çare olarak intiharın düşünülmesi (bkz. Hatunoğlu, 2018, pp. 86, 89) borçluluğun etkilerinin en yıkıcıları arasında sayılabilir. Türkiye’de 2001 yılı sonrasında evlenme oranlarının azalması, boşanma oranlarının artması ve dönemin intihar verileri krizler ve ekonomik problemler ile de ilişkilendirilebilir. Örneğin bir kriz yılı olan 2001 yılında ekonomik problemlere bağlı intihar sayısı 525 olurken tüm intihar vakaları içindeki payı %20 civarında olmuştur. Diğer bir ifade ile her beş kişiden biri ekonomik problemlerden dolayı intihar etmiştir (Kılıç vd., 2014, s. 143). Borçlanma veya borçların artışı, ekonomik krizlerle birlikte ortaya çıkan stres unsurlarından biri olarak değerlendirilmektedir (Ayla vd., 2019, s. 418). 1980-2016 yılları arasında Türkiye’de ekonomik krizlerin sosyal etkilerinin analiz edildiği bir çalışmada (Ayla vd., 2019) istatistiki olarak “*ekonomik krizlerin boşanma sayısı üzerindeki anlık etkisi*” anlamlı bulunmuştur. Evlenme ve intihar konularında ise krizlerin etkilerinin anlık değil zamana yayılmış olarak ortaya çıkabildiği tespit edilmiştir (ss. 415, 430). Borçluluk ve intihar ilişkisini ele alan birkaç çalışmaya daha değinmek faydalı olacaktır. İsveç İcra Dairesine kayıtlı nüfusun bir yıllık incelemesine dayanan ve borçluluğun intiharla ilişkili olup olmadığını ele alan bir çalışmada (Rojas, 2021) finansal borçluluk yaşayanların intihar etme olasılığının borçlu olmayanlara göre iki buçuk kat daha fazla olduğu tespit edilmiştir (p. 1). Hindistan’da kırsal

borçluluğunun ve çiftçi intiharlarına yönelik resmi istatistiklerin incelendiği bir çalışmada (Udgirkar, 2013) ise çiftçileri intihara sürükleyen en önemli faktörün borçluluk olduğu tespit edilmiştir (p. 69).

Hanehalkı borçluluğunun sonuçlarından bir diğeri *hırsızlık gibi suçlar ve suç oranları* ile ilgilidir. Aşırı borçla ilişkili riskler, birçok Avrupa ülkesinde finansal kararlarının uzun vadeli sonuçlarını dikkate almayan özellikle tecrübesiz gençler özelinde sorunlar barındırmaktadır (Aaltonen et al., 2016, p. 326). Finlandiya’da genç yetişkinlerin borç temerrüdü ve suçlarına ilişkin 20.000’den fazla örneklemin boylamsal verilerinin analiz edildiği bir çalışmada (Aaltonen et al., 2016), borç sorunları ve suç arasında güçlü bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Çalışmaya göre borç temerrütlerinin ve suçların net zamanlarını içeren analiz, iki unsurun karşılıklı olarak birbirini güçlendirdiğini ve dinamik bir ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Ayrıca mahkûmiyetle sonuçlanan ilk suçtan önceki aylarda yeni açılan borçların oranının arttığı, daha sonra büyük oranda ödenmeyen cezai yaptırımlar nedeniyle artmaya devam ettiği belirtilmektedir (p. 307). Londra’da 2003-2005 yıllarını kapsayan kişisel borçluluk ve hırsızlık suçları arasındaki ilişkiyi değerlendiren bir çalışmada (McIntyre, 2013) ise hırsızlık suçlarının gözlenen örüntüsünü açıklamada kişisel borçluluğun önemli bir rol oynadığına işaret edilmiştir (p. 19). Yine bir başka çalışmada (McIntyre & Lacombe, 2012) işsizlik karşısında tüketimi sürdürme amacıyla yasa dışı kaynaklara başvurma davranışının bir benzerinin kişisel borçluluk düzeyindeki artışlarda da geçerli olabileceği belirtilmekte ve kişisel borçluluk düzeyi ile soygun ve hırsızlık davranışları arasındaki ilişki vurgulanmaktadır (pp. 455, 459).

Hanehalkı borçluluğunun sonuçları *fiziksel ve zihinsel sağlık, stres, depresyon ve yaşam kalitesi* gibi konular üzerinden de değerlendirilmektedir. Borç her ne kadar ekonomik bir kavram ve olgu olsa da bireylerin ekonomik davranışları psikolojik mekanizmalar tarafından desteklenmektedir. Ayrıca bireyler zihinsel olarak ekonomik koşullardan etkilenmektedir (Lea, 2020, p. 6). Kimi yazarlarca borç süreçleri depresyon, kaygı, öfke ya da intihar şeklinde ıstırap deneyimleri yaratan sistematik şiddet biçimleri olarak anlaşılmaktadır (Walker & Değirmencioğlu, 2015, p. 4).

Hanehalkı borçluluğu ve Amerikalı yetişkinlerin depresif semptomları arasındaki ilişkinin ele alındığı bir araştırmada (Berger et al., 2012), kısa vadeli veya teminatsız borcun özellikle daha az eğitilmiş ve emeklilik yaşına yaklaşan bireylerde artan depresif semptomlarla anlamlı ve orta düzeyde ilişkili olduğu, uzun vadeli borcun ise anlamlı bir ilişki ortaya koymadığı tespit edilmiştir. Bu sonuç depresif semptomlar bakımından kısa vadeli borcun genellikle anlık tüketim için kullanılmasyla ve yüksek faiz oranlarıyla ilişkilendirilerek açıklanmaktadır. İpotek ve eğitim kredileri gibi uzun vadeli borçların ise varlık veya beşeri sermaye yatırımları olarak değerlendirildiğinde, depresif belirtiler açısından olumsuz bir ilişki ortaya koymuyor olabileceği ifade edilmektedir (pp. 22–23). Belçika, Fransa ve Almanya’da 50 yaş ve üstü nüfusun hanehalkı borcu ile depresif belirtiler arasındaki ilişkinin incelendiği bir başka araştırmada (Hiilamo & Grundy, 2020) ise tüm ülkeler için düşük veya azımsanmayacak düzeydeki finansal borcun daha yüksek sayıda depresif semptomla ilişkilendirilebileceği tespit edilmiştir. Ayrıca konut borcunun, kadınlar için depresif semptomlarla güçlü bir şekilde bağlantılı olduğu belirtilmektedir. İlgili çalışmada sosyal eşitsizliklerin depresyon bağlamında araştırılmasında hanehalkı borçluluğunun önemli bir gösterge olduğu, özellikle yaşlı borçluları hedef alan ruh sağlığı hizmetlerine ihtiyaç olduğu ve hanehalkı borcu ile sosyo-ekonomik dezavantajlılıklar arasındaki ilişkileri incelemeye duyulan ihtiyaç

ifade edilmektedir (pp. 412, 438). İngiltere’de yaşlılar ve hanehalkı borçluluğu üzerine gerçekleştirilen bir diğer çalışmada (Hiilamo, 2020) ise (ipotek hariç) borç-varlık oranının en yüksek olduğu ilk çeyrekteki bireylerin, daha düşük yaşam kalitesi ve zihinsel refah ve daha yüksek oranda depresif semptom riski taşıdığı belirlenmiştir. İpotek borcu ise sadece daha düşük yaşam kalitesi ile ilişkilendirilebilmiştir (p. 1). 33 adet hakemli çalışmanın incelendiği bir başka araştırmada (Turunen & Hiilamo, 2014), borçluluğun sağlık üzerinde ciddi ve uzun süreli etkileri olduğu tespit edilmiştir. Karşılıyamadıkları kredi ödemeleri olan bireylerin intihar düşüncesine sahip olduğu, öznel sağlık durumlarının daha kötü olduğu, finansal sorunları olmayanlara göre depresyona daha sık maruz kaldıkları belirtilen çalışmada, borçla ilgili stresi azaltmak için borç danışmanlığı programlarına ihtiyaç duyulduğu belirtilmektedir (p. 7). 1546 kişiyle gerçekleştirilen bir başka araştırmada (Paparella, 2015) katılımcıların borçlarıyla ilgili olarak yaşadıkları sağlık sorunları şu şekilde sıralanmıştır; uykusuzluk (%71,1), enerji düşüklüğü (%70,4), baş ağrısı (%65,9), ağrı ve kaslarda gerginlik (%42,1). İlgili çalışmada ankete katılanların yaklaşık yarısının (%47) ise borçlarından kaynaklanan zihinsel/fiziksel sağlık sorunları nedeniyle aile hekimine başvurdukları tespit edilmiştir (p. 6).¹ Ayrıca üniversite öğrencilerinin borçluluğunun da önemli derecede bir finansal stres unsuru olduğu ve eğitimi yarıda bırakma isteğine sebep olduğu belirtilmektedir (Özbek, 2019, s. 60).

Hanehalkı borçluluğunun öne çıkan sonuçlarını bu şekilde özetlemek mümkündür. Söz konusu sonuçlar sağlıksız ve işgücü bakımından görece verimsiz bir nüfus kitlesine de işaret etmekte olup bireysel ve toplumsal maliyetleri beraberinde getirmektedir.

Sonuç

Niteliği gereği devletlerin veya şirketlerin borçluluğundan ayrı olarak değerlendirilmesi gereken hanehalkı borçluluğu konusunun odağında yer alan unsur birey ve bireyin ayrılmaz bir parçası olan emektir. Söz konusu “bireyler ve emek gücü” olduğunda, hanehalkı borçluluğunun sonuçlarının sosyal boyutlarıyla anlaşılması gerekmektedir. Bu çalışmada güncel ikincil veriler ve literatür taraması üzerinden Türkiye’de hanehalkı borçluluğunun incelenmesi, literatürde hanehalkı borçluluğu ile ilgili ele alınan konulardan ağırlık arz edenlerin ve alandaki boşlukların tespit edilmesi amaçlanmıştır. Çalışma son olarak hanehalkı borçluluğunun muhtemel sonuçlarına dikkat çekmektedir.

İkincil verilere göre, Türkiye’de toplam kredilerin beşte birini tüketici kredileri oluşturmaktadır ve neredeyse KOBİ kredilerinin payı ile aynı düzeydedir. Hanehalkı borçluluğunun/yükümlülüklerinin hane gelirin oranı, 2000 sonrasında istikrarlı bir biçimde atmış ve günümüzde hane gelirlerinin yaklaşık yarısını oluşturmaya başlamıştır. Türkiye’de hanehalkı borçluluğunun GSYİH’ye oranı pek çok ülkeye göre düşük olmakla birlikte artış eğilimindedir ve son veriler itibariyle %17,4 olarak gerçekleşmiştir.

1336 | ¹ Bahsi geçen psikolojik etkilerin bazı atasözleri üzerinden okunması da mümkündür. Türk atasözlerinden biri “bin tasa, bir borç ödemez” sözüdür. Bu söz ile borçların insan için her zaman üzüntü kaynağı olduğu ifade edilmektedir (Seyidoğlu, 2019, s. 4). “Borç alan dert alır” sözü borçlu kişinin borçtan kaynaklanan tüm sıkıntıları da üzerine aldığına (Avcı, 2014, s. 65), “borçlu ölmez, benzi sararır” sözü borçluluğun bireyi hasta edecek kadar üzdüğüne, “borçlunun dili kısa gerek” sözü ise borçlu kimsenin alacaklısının karşısında sessizliğine ve alttan almasına işaret etmektedir (Avcı, 2014, s. 66). Nitekim kredi ile borç alan kişilerin, kredi veren servet sahibinin kararlarına razı olmak zorunda kaldığı bilinmektedir (Dienst, 2015, s. 165).

Ayrıca Türkiye’de tüketimin GSYİH içinde yüksek bir paya sahip olması da (yaklaşık %55) kredi kullanımına ve dolayısıyla hanehalkı borçluluğuna tesir etmektedir. Türkiye’de son on yılda tüketici kredileri (konut, taşıt, ihtiyaç) ve bireysel kredi kartlarının tutarı içinde en yüksek tutara sahip olan kredi türü, ihtiyaç kredisi olmuştur. Bu durum Türkiye’de hanehalkı borçluluğunda öncelik arz eden unsurun “ihtiyaçlar” olduğunu göstermektedir. Türkiye’de gelir elde eden veya gelir beklentisi olan nüfus kesimlerinin diğerlerine kıyasla son bir yılda borçlanma oranları daha yüksektir. Diğer nüfus kesimleri görece itidalli davranmakla birlikte yine de borçlanmaktadırlar. “Konut alımı ve konut masrafları dışında taksit ödemeleri veya borçları olanların” oranının kurumsal nüfus dışındaki ülke nüfusunun neredeyse üçte ikisine yaklaşmış olması, borçlandırılmış bir toplum yapısına işaret etmekte ve hanehalkı borçluluğunun bireylerin yaşamında ne denli önemli ve güncel bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Temerrüde düşme durumunun kredi kartı ve tüketici kredisi kullanan bireylerde daha yüksek olduğu ve borçluluğun getirdiği mali yüklerin derecesi göz önüne alındığında borçlu bireylerin borçlanmanın yıkıcı sonuçlarına maruz kalma ihtimallerinin gündemde olduğu görülmektedir.

Literatürde “finansal kırılganlık” kavramı çerçevesinde finansal sistemi kırılganlaştıran unsurları konu eden pek çok çalışma olmasına rağmen, borçlu bireylerin sosyo-ekonomik anlamda savunmasız ve kırılgan durumlarını ele alan çalışmaların sayısı özellikle ulusal literatür bağlamında sınırlı kalmaktadır. Türkiye’de hanehalkı borçluluğunu ele alan literatür, çalışma konularına göre sınıflandırıldığında; emekçi kesim ve gelir düzeyi gibi sınıfsal farklılıklar üzerinde ağırlıklı durulduğu tespit edilmiştir. Üzerinde ağırlıklı durulan ikinci alan hanehalkı borçluluğu ile ilişkili olan sosyo-demografik faktörlerin tespitiyle ilgilidir. Ağırlık arz eden üçüncü alan ise yaygınlaşan borçluluğun toplum tarafından kanıksanması ve toplumda kabul görme, kimlik edinme ve statü ile ilişkilendirilmesi üzerine yoğunlaşmaktadır. Konuyu sosyolojik perspektifle ele alan az sayıdaki çalışmada borçla satın alma ilişkileri ve paraya yönelik anlamlandırma biçimleri ele alınmıştır. Son olarak görece en az ele alınan konu ise borçlanmanın bireyin günlük yaşamına etkisidir. Literatür taramasına dayanarak Türkiye’de hanehalkı borçluluğuna dair elde edilen sonuçlar ise şu şekilde özetlenebilir:

Türkiye’de finansal sistem vasıtasıyla borçlanma, sosyal ilişki ağları üzerinden borçlanmanın yerine geçmekle birlikte, sosyal ilişki ağları üzerinden borçlanma da varlığını korumaktadır. Gelir seviyesi düşük hanelerin ihtiyaç ve zorunluluklar sebebiyle gerçekleştirdikleri harcamalar gelir düzeylerin aşmaktadır. Diğer bir ifade ile düşük gelirli hanelerde temel ihtiyaçları finanse etmek için kredi kullanımı zorunluluklar kapsamında gerçekleşmektedir. Nitekim bazı nüfus kesimleri için banka kredileri veya kredi kartları olmadan yaşamlarını sürdürmek oldukça zorlaşmıştır. Sosyal güvenlik ağları içinde kalan hanelerde ise kredi kullanımı zorunluluktan ziyade isteğe bağlı bir biçimde gerçekleşmektedir. Birden fazla kaynaktan borçlanmanın yaygın olduğu Türkiye’de banka kredileri özellikle düşük gelir grupları tarafından ve çoğunlukla diğer borçların çevrilmesi için kullanılmaktadır. İhtiyaç kredilerinin payı taşıt ve konut kredilerinden fazladır. Zaman zaman görece yüksek gelir grupları, düşük gelir gruplarına kıyasla daha fazla borçlanabilmektedir. Ancak yüksek gelir grupları düşük gelir gruplarına kıyasla daha az ihtiyaç kredisi kullanmaktadırlar. Türkiye’de orta gelir grubundaki bireyler kendilerini tüketici kredileri üzerinden yeniden üretmekte, kredi kullanımı giderek normalleşmektedir. Hâlihazırda ev ve gayrimenkul sahibi olmayan bireyler olanlara göre, şehir merkezlerinde yaşayanlar ise kırsal alandakilere göre daha fazla borçlanmaktadır. Esnek çalışan ücretli

ve yevmiyeliler borçla ilgili sorunlarla daha sık karşılaşırken; işsizlik borçlanma sürecini başlatan unsurlardan biri olarak ön plana çıkmaktadır. Geliri tüketimine yetmeyen borçlu çalışanların gelirlerinin finansal kanallara aktarılması ve makul bir yaşam düzeyinin değil borcun sürdürülebilir olması, emekçilerin finansal piyasalara ve kapitalist sisteme bağımlılığını artırmaktadır.

Orta ve düşük gelir seviyesine sahip bireyler tüketimi kendilerine kimlik edinmenin bir yolu olarak değerlendirebilmektedirler. Bu şekilde yüksek gelir gruplarındaki bireylerin tüketim alışkanlıkları orta ve düşük gelir gruplarındaki bireyler arasında da yaygınlaşmaktadır. Bu durum bireylerin salt ekonomik bir özne olarak davranmasına sebep olabilmektedir. Borçlanma davranışı üzerinde; saygınlık kazanma, toplum tarafından kabul görme gibi duyguların yanı sıra maddi tüketim ve çıkarları ön plana alan zihniyet, insanların değer verdiği mallara yönelik satın alma isteği, bankaların ısrarcı tavırları, cazip görünen özendirici kredi kampanyaları ve fazla sayıda borçlu birey örneğine rastlanması etkili olmaktadır. Ayrıca dini gerekçelerle kredi ve faize yönelik olumsuz yaklaşımların aşınması, borçlanma davranışını normalleştirmektedir. Bununla birlikte, borcunu ödeyemediğinden dolayı yaptırımlarla karşılaşan bireylerin oranı azımsanacak düzeyde değildir. Türkiye’de borçlanma, bireylerin gündelik ve sosyal yaşamını sınırlamakta ve bireylerde olumsuz duygu durumları meydana getirmektedir. Türkiye’de hane içinde ekonomik kararların alınmasında eril tahakkümün rolüne dair vurguları da hesaba kattığımızda hanehalkı borçluluğunun kadınların emek piyasalarındaki ve hane içindeki emeklerinin eşitsiz konumunu artırdığı rahatlıkla iddia edilebilir.

Ulusal literatürde dezavantajlı grupların borçluluğu ve borçluluğun sosyal sonuçları hususunda önemli bir boşluk bulunmaktadır. Hanehalkı borçluluğu bağlamında dezavantajlı gruplar içinde sayılan yoksul kesimleri ve kadınları konu eden sınırlı sayıda çalışma bulunmakla birlikte; engelliler, tek ebeveynli aileler, genç yetişkinler, yaşlılar, göçmenler, Roman vatandaşlar gibi diğer dezavantajlı grupların borçluluğu ile ilgili ciddi bir eksiklik söz konusudur. Bahsi geçen grupların borçluluğundan ziyade yoksulluğunun konu edildiği görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye’de özellikle dezavantajlı grupların borçluluk durumlarına ve borçluluk tecrübelerine dair nicel ve nitel çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır.

Borçluluğun sosyal maliyetlere yol açan muhtemel sonuçları da üzerine yeterince eğilinmemiş bir diğer alandır. Hanehalkı borçluluğunun sonuçlarına yönelik eksikliği vurgulamak adına ulusal literatürle birlikte uluslararası literatürde öne çıkan konulara da değinilmiş ve çalışmanın üçüncü bölümünde hanehalkı borçluluğunun emekçi kesimi de içeren orta ve düşük gelir grupları için ortak olması muhtemel sonuçları ele alınmıştır. Bu bağlamda hanehalkı borçluluğunun öne çıkan muhtemel sonuçlarını; zaman ve emek üzerindeki denetim, çalışma hayatı ve istihdam, biyopolitik iktidar, yalnızlaşma, yabancılaşma, hukuki müeyyideler, bir bütün olarak aile kurumunu etkileyen evlenme, boşanma ve intihar olguları, suç oranları, fiziksel ve zihinsel sağlık, stres, depresyon ve borçlu bireylerin yaşam kalitesi olarak sıralamak mümkündür. Söz konusu muhtemel sonuçlar bir yandan hanehalkı borçluluğunu, kâr-zarar hesabına ya da fayda-maliyet analizine dayalı sıradan bir iktisadi davranıştan ayırmakta; diğer yandan bu hesapları yapmak zorunda olan hanehalkları sebebiyle bireysel ve toplumsal maliyetlere sebep olmaktadır. Bu gerçek, borçluluğun bireysel ve toplumsal maliyetleri üzerine daha fazla eğilmeyi gerektirmektedir. Borçluluğun özellikle (düşük gelir düzeyi, gelirin tüketimi

karşılayamaması, borçlanma mecburiyeti gibi) zorlayıcı bazı durum ve koşullarla beraberinde getirdiği olumsuz ve yıkıcı sonuçların dikkate alınması önemli bir gündem maddesi ve bir öncelik meselesidir. Bu meseleye öncelik vermesi gerekenler de sosyal ve beşeri bilimler alanının uzman ve ilgilileri olmalıdır.

Etik Kurul İzni

Bu makale, etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Destek ve Teşekkür Beyanı

Makaleyi önemli ölçüde geliştiren yorumları için Editör ve anonim hakemlere teşekkür ederim.

Kaynakça

- Aaltonen, M., Oksanen, A., & Kivivuori, J. (2016). Debt problems and crime. *American Society of Criminology*, 54(2), 307–331.
- Albayrak, Ö. (2020). Household consumption, household indebtedness, and inequality in Turkey: A microeconomic analysis. *Levy Economics Institute, Working Paper* (No. 954), 1–47. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3589407
- Atalay-Soygök, P. (2019). *Borçlanmanın bireyin gündelik hayatına etkisi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Bilgi Üniversitesi Lisansüstü Programlar Enstitüsü.
- Avcı, C. (2014). Türk atasözlerinde borç ve borçluluk. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(28), 61–68.
- Ayla, D., Karış, Ç., & Kızıltan, A. (2019). Ekonomik krizlerin sosyal etkileri: Türkiye üzerine bir uygulama (1980-2016). *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(2), 415–434.
- Balasubramanian, P. (2021). Debt in everyday life: A critique on the increasing role of finance in social policy. *German Development Institute*, 1-1. https://www.die-gdi.de/uploads/media/German_Development_Institute_Balasubramanian_2021-12-15.pdf
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu. (2017). Türk bankacılık sektörü temel göstergeleri, Aralık 2017 <https://www.bddk.org.tr/Veri/EkGetir/8?ekId=35>
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu. (2021). Türk bankacılık sektörü temel göstergeleri, <https://www.bddk.org.tr/Veri/EkGetir/8?ekId=81>
- Bedirhanoğlu, P., Çelik, Ö., & Mihçı, H. (2017). Giriş. İçinde P. Bedirhanoğlu, Ö. Çelik & H. Mihçı (Eds.). *Finansallaşma Kıskaçında Türkiye’de Devlet, Sermaye Birikimi ve Emek* (ss. 11–20). Nota Bene.
- Ben-Galim, D., & Lanning, T. (2010). Strength against shocks: Low-income families and debt. *Institute for Public Policy Research*, 1–22. https://www.ippr.org/files/images/media/files/publication/2011/05/strength_against_shocks_1750.pdf
- Berger, L. M., Collins, J. M., Cuesta, L. (2012). Household debt and adult depressive symptoms. 1–39. <https://ssrn.com/abstract=2200927>
- Bilen, M. (2018). İslami iktisat ve insan. İçinde M. K. Arıcan, M. E. Kala & Y. E. Aydınbaş (Eds.). *İnsan, Ahlâk ve İktisat: “Prof. Dr. Sabahattin Zaim Hocanın Aziz Hatırasına* (ss. 187–193). Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları.
- Bryan, D., Martin, R., & Rafferty, M. (2009). Financialization and Marx: Giving labor and capital a financial makeover. *Review of Radical Political Economics*, 41(4), 458–472.
- Buğday, E. B., Şener, A., & Güzel, Y. (2020). Tüketicilerin bireysel kredi kullanım davranışlarının analizi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(2), 1130–1148.
- Chaudhuri, H. R., & Majumdar, S. (2006). Of diamonds and desires: Understanding conspicuous consumption from a contemporary marketing perspective. *Academy of Marketing Science Review*, 2006(11), 1–18.
- Crouch, C. (2014). The governance of labour market insecurity during the crisis. *Stato e mercato*, 34(1), 69–86.

- Çetin, B. I. (2013). *İktisadi sistemler bağlamında gelir dağılımı - kredi ekonomisi ilişkisi ve Türkiye*. ÇASGEM Yayınları.
- Çımat, A., Avcı, M., & Nas, Y. (2016). Hanehalkı borcunun belirleyicileri: Fethiye örneği. *OÜSOBİAD*, 6, 37–63.
- Çoban, B. (2009). Yeni panoptikon, gözün iktidarı ve Facebook. *Yeditepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 10, 1–18.
- Daşkaya, N., & Sağbaş, İ. (2019). Türkiye’de tüketim eşitsizliği: Ampirik bir çalışma. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, 11(1), 23–42.
- Dearden, C., Goode, J., Whitfield, G., & Cox, L. (2010). Credit and debt in low-income families. *Joseph Rowntree Foundation*, 1–53, <https://www.jrf.org.uk/sites/default/files/jrf/migrated/files/credit-debt-low-incomes-full.pdf>
- Demirel, Y. (2020). *Kredili hayatlar: Toplumsal dayanışma ve borçlanma kültürü üzerine sosyolojik bir araştırma*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demirtaş, M. (2018). Neoliberalizmde borç ve öznellik. *Sosyoloji Dergisi*, 37, 41–52.
- Dev, S. M. (2006). Financial inclusion: Issues and challenges. *Economic and Political Weekly*, 41(41), 4310–4313.
- Dienst, R. (2015). *Borç bağları* (Çev. S. Karadoğan). Açılım Kitap.
- Eğilmez, M. (2020). *Örneklerle kolay ekonomi* (25. Baskı). Remzi Kitabevi.
- Eroğlu, E. ve Kılıç, Y. (2018). Hanehalkı borçluluk seviyesine karşılaştırmalı bir bakış. *Merkezin Güncesi*. <https://tcmbblog.org/wps/wcm/connect/blog/tr/main+menu/analizler/hanehalki-borcluluk-seviyesine-karsilastirmali-bir-bakis>
- Ersel, H. (2008). Araştırmadan hanehalkı borçluluğu üzerine konuşmak. TEPAV Köşe Yazıları. <https://www.tepav.org.tr/tr/kose-yazisi/s/978>
- European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. (2012). European quality of life survey 2012, <https://www.eurofound.europa.eu/surveys/european-quality-of-life-surveys/european-quality-of-life-survey-2012>
- European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. (2017). European quality of life survey 2016: Quality of life, quality of public services, and quality of society *Publications Office of the European Union*, Luxembourg. https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef1733en.pdf
- Gelpi, R. M. & Julien-Labruyère, F. (2000). *The history of consumer credit: Doctrines and practices*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9780230554511>
- Genç, E. (2018). *Neoliberalizm, borç ve öznellik: Finansal içerilme*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gökgöz, G. (2013). Paranın toplumsal koridoru ve “risk” yönetimi: Finansallaşma ve emek üzerine... *Çalışma ve Toplum*, 38, 303–324.
- Gönültaş, B. (2020). 47 trilyon dolara ulaşan hanehalkı borcunu koronavirus artıracak. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/47-trilyon-dolara-ulasan-hanehalki-borcunu-koronavirus-artiracak/1784579>

- Güler, M. A. (2017). Borçla yönetmek: 2000'li yıllarda Türkiye'de borçlanma ve borçluluk. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Gazi Akademi Genç Sosyal Bilimciler Sempozyumu 2017 Özel Sayısı*, 192–219.
- Gündüzalp, A. A. (2018). *Hanehalkı borçlanma eğiliminin demografik, sosyoekonomik ve psikososyal faktörler açısından incelenmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güngen, A. R. (2017). Finansallaşma, Merkez Bankası politikaları ve borcun “özelleştirilmesi”. İçinde P. Bedirhanoglu, Ö. Çelik & H. Mıhçı (Eds.). *Finansallaşma Kıskaçında Türkiye'de Devlet, Sermaye Birikimi ve Emek* (ss. 45–82). Nota Bene.
- Güngen, A. R. (2021). *Borçlandırma siyaseti: Türkiye'de finansal içerilme*. İletişim Yayınları.
- Hatunoğlu, A. (2018). *Everyday experiences of indebtedness: The case of Turkey*. (Master dissertation). Istanbul Bilgi University Institute of Social Sciences.
- Hiilamo, A. (2020). Debt matters? Mental wellbeing of older adults with household debt in England. *SSM - Population Health*, 12, 1–13.
- Hiilamo, A., & Grundy, E. (2020). Household debt and depressive symptoms among older adults in three continental European countries. *Ageing & Society*, 40, 412–438. <https://doi.org/10.1017/S0144686X18001113>
- International Monetary Fund. (2017). Household debt and financial stability. *Global financial stability report October 2017: Is growth at risk?* <https://www.imf.org/en/Publications/GFSR/Issues/2017/09/27/global-financial-stability-report-october-2017>
- International Monetary Fund. (2021). Household debt, loans and debt securities (percent of GDP) Turkey (1986-2020). https://www.imf.org/external/datamapper/HH_LS@GDD/TUR?zoom=TUR&highlight=TUR
- İçke, M. A., Engin, C., & Kızılkaya, E. (2012). Refah devletinden rekabet devletine dönüşüm tartışmaları. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 46, 1–24.
- İmer-Ertunga, E. (2017). Ekonomik büyüme, finansal gelişme ve hanehalkı borçluluğuna ilişkin bir değerlendirme. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 54(629), 77–86.
- Kahraman, E. (2017). *The management of household indebtedness: Changing forms of state intervention in Turkey in the post-2001 period*. (Master dissertation). Middle East Technical University The Department of International Relations.
- Karaçimen, E. (2015). *Türkiye'de finansallaşma: Borç kıskaçında emek*. Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Karakaş, B. (t.y.). Finansallaşan Türkiye ekonomisinde tüketim ve borçlanma. *İş ve Hayat*, 25–56. https://www.sekeris.org.tr/dergi/multimedia/dergi/15_finansallasan_turkiye_ekonomisinde_tuketim_ve_borclanma.pdf
- Karakaya, M. F. (2021). *Bir toplumsal ilişki biçimi olarak borçla satın alma: Tarihsel ve mikro-sosyolojik bir inceleme*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karataş, T. (2018). Bir finansallaşma göstergesi olarak Türkiye ekonomisinde borçların dönüşümü: 2002-2017. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 40(2), 255–273. <https://doi.org/10.14780/muiibd.511031>

- Kart, E. (2015). Other faces of being an ‘indebted worker’ in subcontracted employment relationships: stigmatization, vulnerability and acquittal. *Eurasian Journal of Anthropology*, 6(2), 53–64.
- Kılıç, C., Kılınc-Savrul, B., Bayar, Y. (2014). Türkiye ekonomisinde 2000 yılı ve sonrasında yaşanan finansal krizlerin evlenme-boşanma ve intiharlar üzerindeki etkileri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 40, 131–146.
- Kılınc, M. (t.y.). *Bankalardan sağlanan dövizli kredilerde vergisel maliyetler*. 1–5. <https://www.vergidegundem.com/documents/10156/14657/Makale2-ocak10.pdf/43b483a3-d8d5-4961-9f24-a97c3403f504>
- Kılınc, N., & Karaoğlu, N. (2014). Tüketim toplumu ve bireysel krediler; Türkiye üzerine bir değerlendirme. *International Conference in Economics*, September 03-05, 2014, Prague, 1–16. https://prague2014.econworld.org/assets/kilinc_karaoglu_tuketim_toplumu.pdf
- Kılınçarslan, P. (2019). Gündelik deneyimler üzerinden Türkiye’de kadın emeği ve borçluluk. *Praksis*, 53, 39–66.
- Kızılot, Ş. (2009). *Maaşına haciz gelen işçinin işine son verilebilecek*. <https://www.yaklasim.com/kose-yazilari/11-01-2009-maasina-haciz-gelen-iscinin-isine-son-verilebilecek/>
- Korkmaz-Dağlı, T. (2021). *Maaş ve ücret haczi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kozanoğlu, H. (2011). Finansallaşma ve Türkiye. İçinde H. Kozanoğlu (Ed). *Uç(ur)amayan Balon: Finans* (ss. 11–59). Ayrıntı Yayınları.
- Köse, H., & Bahçe, S. (2012). “Yoksulluk” yazınının yoksulluğu: Toplumsal sınıflarla düşünmek. *Praksis*, 19, 385–419.
- Kuş, B. (2016). Financial citizenship and the hidden crisis of the working class in the “New Turkey”. *Middle East Report*, 278, 40–48. https://works.bepress.com/basak_kus/19/
- Lapavitsas, C. (2011). Theorizing financialization. *Work, Employment and Society*, 25(4), 611–626. <https://doi.org/10.1177/0950017011419708>
- Lavinias, L., Bressan, L., Rubin, P., & Cordilha, A. C. (2022). The financialization of social policy: An overview. *IE-UFRJ Discussion Paper* 001/2022, 1–28. <https://www.ie.ufrj.br/publicacoes-j/textos-para-discussao.html>
- Lazzarato, M. (2015). *Borçlandırılmış insanın imali* (2. Baskı). (Çev. M. Erşen). Açılım Kitap.
- Lea, S. E. G. (2020). Debt and overindebtedness: Psychological evidence and its policy implications. *Social Issues and Policy Review*, 00(0), 1-34. <https://doi.org/10.1111/sipr.12074>
- Loibl, Cázilia (2017). Living in poverty: Understanding the financial behaviour of vulnerable groups. İçinde R. Ranyard (Ed.) *Economic Psychology* (ss. 421–434). Wiley & Sons.
- Mcintyre, S. (2013). Personal indebtedness, community characteristics and theft crime. *53rd Congress of the European Regional Science Association: “Regional Integration: Europe, the Mediterranean and the World Economy”*, 27-31 August 2013, Palermo, Italy.
- McIntyre, S. G., & Lacombe, D. J. (2012). Personal indebtedness, spatial effects and crime. *Economics Letters*, 117, 455–459.
- Milios, J. (2018). *The origins of capitalism as a social system*. Routledge.

- Nas, Y. ve Özkoç, H. (2017). Borçlanmayı etkileyen faktörlerin belirlenmesi: Fethiye örneği. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 13(2), 311–330.
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2021). OECD economic surveys: Turkey 2021. <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/73effaa5-en/index.html?itemId=/content/component/73effaa5-en>
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2022). Household debt (indicator). <https://data.oecd.org/hha/household-debt.htm> <https://doi.org/10.1787/f03b6469-en>
- Orhangazi, Ö. (2011). "Financial" vs. "real": An overview of the contradictory role of finance. İçinde P. Zarembka & R. Desai (Eds.). *Revitalizing Marxist Theory for Today's Capitalism (Research in Political Economy, Volume 27)* (ss. 121–148). Emerald Group Publishing Limited.
- Özbek, A. (2019). Üniversite öğrencilerinin genel finansal sağlık durumlarının tespitine yönelik alan araştırması: Gümüşhane Üniversitesi örneği. *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 8(16), 50–63.
- Özgür, E. (2019). *Orta sınıf ve finansallaşmanın sosyo-mekansal yansımaları*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özkoç, H. ve Üçdoğruk, Ş. (2008). Hanenin borçlanma tercihinin Nested Logit Model ile belirlenmesi. *İktisat İşletme ve Finans*, 23(268), 35–61.
- Özkürallı, İ. (2019). *Türkiye'de gündelik hayatın finansallaşması: Beyaz yakalıların finansal borçluluk deneyimleri*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Paparella, G. (2015). Debt and health: A briefing. 1–18. https://www.basw.co.uk/system/files/resources/basw_92855-2_0.pdf
- Patel, A., Balmer, N. J., & Pleasence, P. (2012). Debt and disadvantage: the experience of unmanageable debt and financial difficulty in England and Wales. *International Journal of Consumer Studies*, 36, 556–565.
- Rojas, Y. (2021). Financial indebtedness and suicide: A 1-year follow-up study of a population registered at the Swedish Enforcement Authority. *International Journal of Social Psychiatry*, 00(0), 1–9.
- Seyidoğlu, H. (2019). Türk atasözlerinin ekonomik yorumlaması üzerine bir inceleme. *Yıldız Social Science Review*, 5(1), 1–22.
- Soederberg, S. (2014). *Debtfare states and the poverty industry: Money, discipline and the surplus population*, Routledge.
- Swartz, N. P. (2012). The prevention of over-indebtedness: The problem of interest and the Islamic response. *African Journal of Business Management*, 6(37), 10099–10108.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi. (2006). 5464 Numaralı Banka Kartları ve Kredi Kartları Kanunu. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5464.pdf>
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi. (2007). Banka Kartları ve Kredi Kartları Hakkında Yönetmelik. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=11180&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>
- The Global Economy. (2022). https://www.theglobaleconomy.com/rankings/household_credit/

- Tunalı, H., & Özdemir, O. (2017). Türkiye’de finansallaşmanın emek payı üzerindeki etkisi üstüne bir deneme. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 67(2017/1), 57–116.
- Turunen, E., & Hiilamo, H. (2014). Health effects of indebtedness: a systematic review. *BMC Public Health*, 14(489), 1–8.
- Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karar (1989). <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/8bb1302e-cecc-4ae4-9622-54365f8ee2e1/kambiyo2.pdf?MOD=AJPERES>
- Türkiye Bankalar Birliği. (2021). Faaliyet raporu 2020-2021, https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/Dokuman/7773/Faaliyet_Raporu_2020-2021.pdf
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2006). Finansal istikrar raporu Aralık 2006.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2020). Finansal hesaplar raporu 2020-IV.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2021). Finansal hesaplar raporu 2021-III.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2012). Gelir ve yaşam koşulları araştırması, 2011. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2011-10902>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2013). Gelir ve yaşam koşulları araştırması, 2012. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2012-13594>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2014). Gelir ve yaşam koşulları araştırması, 2013. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2013-16083>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2015). Gelir ve yaşam koşulları araştırması, 2014. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2014-18633>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2016). Gelir ve yaşam koşulları araştırması, 2015. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2015-21584>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2017). Gelir ve yaşam koşulları araştırması, 2016. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2016-24579>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2018). Gelir ve yaşam koşulları araştırması, 2017. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2017-27823>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2019). Gelir ve yaşam koşulları araştırması, 2018. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2018-30755>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2020). Gelir ve yaşam koşulları araştırması, 2019. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2019-33820>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2021a). Gelir ve yaşam koşulları araştırması, 2020. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2020-37404>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2021b). Dönemsel gayrisafi yurt içi hasıla, IV. çeyrek: Ekim - Aralık, 2020. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Donemsel-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-IV.-Ceyrek:-Ekim---Aralik,-2020-37180>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2022a). Gelir ve yaşam koşulları araştırması, 2021. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2021-45581>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2022b). Dönemsel gayrisafi yurt içi hasıla, IV. çeyrek: Ekim-Aralık 2021. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Donemsel-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-IV.-Ceyrek:-Ekim-Aralik-2021-45548>

- Türkiye İstatistik Kurumu Merkezi Dağıtım Sistemi. (2022). Son bir yılda borçlanma (%). Yaşam memnuniyeti verileri. <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr>
- Türkiye Kamu-Sen. (2014). Memurun hayatı borç ödemekle geçiyor. <https://www.kamusen.org.tr/arsiv/memurun-hayati-borc-odemekle-geciyor-/2351/>
- Türkiye Kamu-Sen. (2016). Türkiye’de her bir dakikada 7 kişi daha borç batağına düşüyor. <https://www.kamusen.org.tr/arsiv/turkiye-de-her-bir-dakikada-7-kisi-daha-borc-batagina-dusuyor/3108/>
- Udgirkar, T. K. (2013). The burdens of rural indebtedness and farmers suicide in India. *International Journal of Advance and Applied Research*, 1(3), 63–70.
- Uslu, K. ve Gündoğdu, A. (2011). Küresel finansallaşmanın Türkiye’deki bankaların finansal faaliyetlerine ve bireyler üzerine etkileri. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 31(2), 145–164.
- Üzar, U. (2017). Finansallaşma çağında eşitsizliklerin görünümü ve devletin rolü. *Bankacılar Dergisi*, 28(101), 103–131.
- Walker, C. (2012). Neoliberal ideology and personal debt in the United Kingdom. İçinde C. Walker, K. Johnson & L. Cunningham (Eds.). *Community Psychology and the Socio-economics of Mental Distress: International Perspectives*, (ss. 49–61). Palgrave Macmillan.
- Walker, C., & Değirmencioğlu, S. M. (2015). Introduction. İçinde S. M. Değirmencioğlu & C. Walker (Eds.). *Social and Psychological Dimensions of Personal Debt and the Debt Industry* (ss. 1–15). Palgrave McMillan.
- Yarımsakal, G. (2022). *Kredi tüketicilerinin harcama alışkanlıkları bağlamında kredi ve paranın sosyal anlamı: Nitel bir araştırma*. Türk Metal Sendikası Araştırma ve Eğitim Merkezi Yayınları.
- Yenice, A. C. ve Genç, A. T. (2019). Hanehalkı borçlanma davranışlarında karz-ı hasen’in yeri. İçinde S. Kaya, M. Özdemir & A. T. Genç (Eds.). *Karz-ı Hasen’in Kurumsallaşması* (ss. 101–128). Ensar Neşriyat.

